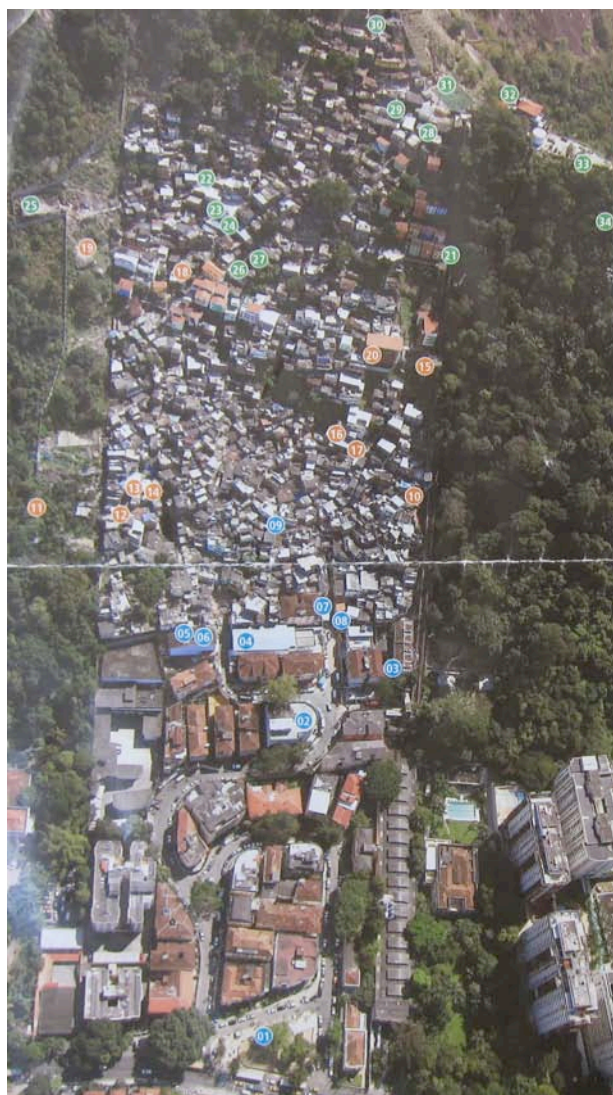

Wijk in Uitvoering

De Ervaring van Sociale Uitsluiting in *Comunidade Santa Marta*, Rio de Janeiro

SANTA MARTA: PONTOS DE INTERESSE TURÍSTICO E CURIOSIDADES *Tourist options and curiosities of Santa Marta*

PARTE BAIXA (Estação 1)

- 01 PRAÇA CORUMBA
- 02 CETEP - Cursos Técnicos do Governo do Estado
- 03 ESTAÇÃO 1
- 04 QUADRA DA ESCOLA DE SAMBA MOCIDADE UNIDA DO SANTA MARTA
- 05 CASAS PINTADAS
- 06 PRAÇA "CANTÃO" local onde se realizam atividades culturais e festas
- 07 "PÉ DA ESCADA", ponto de encontro das atividades culturais (forró, percussão, samba, capoeira) / POSTO POLICIAL UPP
- 08 IGREJA EVANGÉLICA
- 09 ASSOCIAÇÃO DE MORADORES / ASSOCIAÇÃO DE COMERCIANTES

BORDER SECTION (Station 1)

- 01 CORUMBA SQUARE
- 02 CETEP - Technical Courses of the State Government
- 03 STATION 1
- 04 HEADQUARTERS OF MOCIDADE UNIDA DO SANTA MARTA - SAMBA SCHOOL
- 05 PAINTED HOUSES
- 06 "CANTÃO" SQUARE, where cultural activities and parties take place
- 07 "STAIRCASE" point of cultural activities (forró, percussion, samba, capoeira) / UPP POLICE OFFICE
- 08 EVANGELICAL CHURCH
- 09 COMMUNITY ASSOCIATION / COMMERCE ASSOCIATION

PARTE INTERMEDIÁRIA (Estações 2 / 3)

- 10 ESTAÇÃO 2
- 11 MURO
- 12 IGREJA EVANGÉLICA
- 13 PRIMEIRA MINA (fonte d'água) / COMÉRCIO
- 14 BIBLIOTECA
- 15 ESTAÇÃO 3 (baldeação)
- 16 "COSTURANDO IDEIAS" Cooperativa de Costureira
- 17 IGREJA EVANGÉLICA
- 18 SEGUNDA MINA (fonte d'água)
- 19 "PEDRA DA SANTA"
- 20 APARTAMENTOS COLORIDOS (chamados de "Jambalaya" pelos moradores)

MIDDLE SECTION (Stations 2 / 3)

- 10 STATION 2
- 11 WALL
- 12 EVANGELICAL CHURCH
- 13 FIRST MINE WATER (water fountain) / MARKET
- 14 LIBRARY
- 15 STATION 3 (transfer)
- 16 "SEWING IDEALS" - Dressmaker Cooperative
- 17 EVANGELICAL CHURCH
- 18 SECOND MINE WATER (water fountain)
- 19 "SAINT'S ROCK"
- 20 COLORFUL APARTMENTS (called "Jambalaya" by locals)

PARTE ALTA (Estações 4 / 5)

- 21 ESTAÇÃO 4
- 22 POSTO POLICIAL UPP
- 23 ESPAÇO MICHAEL JACKSON
- 24 CASA DE CULTURA DEDE
- 25 ARENA, quadra onde se realizam atividades culturais, festas e bonita vista
- 26 IGREJA EVANGÉLICA
- 27 COMÉRCIO
- 28 ESTAÇÃO 5
- 29 CAPELA SANTA MARTA
- 30 TRILHA PARA O MIRANTE DONA MARTA / VISTA CRISTO REDENTOR
- 31 CAMPO DE FUTEBOL
- 32 SEDE DA UPP (Unidade de Polícia Pacificadora) / PROJETOS SOCIAIS / PROGRAMA RIO 2016
- 33 SAÍDA DA COMUNIDADE / BAIRRO DE LARANJEIRAS
- 34 "PEDRÃO", mirante natural com vista para a Enseada de Botafogo

TOP SECTION (Stations 4 / 5)

- 21 STATION 4
- 22 UPP POLICE OFFICE
- 23 MICHAEL JACKSON AREA
- 24 DEDE CULTURAL CENTER
- 25 ARENA, court where the cultural activities and parties take place; nice landscape
- 26 EVANGELICAL CHURCH
- 27 MARKET
- 28 STATION 5
- 29 SANTA MARTA CHAPEL
- 30 TRAIL TO DONA MARTA OBSERVATION DECK / VIEW TO THE CHRIST STATUE
- 31 SOCCER FIELD
- 32 UPP (Peacekeeping Police Unit) HEADQUARTERS / SOCIAL PROJECTS / RIO 2016 PROGRAM
- 33 COMMUNITY EXIT / LARANJEIRAS NEIGHBORHOOD
- 34 "BIG STONE", a natural observation deck faced to Botafogo Bay

DISQUE TURISMO
Seg-Sex das 8h às 20h

TOURIST INFORMATION
Mon-Fri from 8am to 5pm

0800-2822007

Charlot Schans

Wijk in Uitvoering

De Ervaring van Sociale Uitsluiting in *Comunidade* Santa Marta, Rio de Janeiro

Bachelorthesis Culturele Antropologie

Charlot Schans

Begeleider: Kees Koonings

Universiteit Utrecht

2011

Studentnummer: 3366863

Email: charlot.schans@gmail.com

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Verstedelijking en sociale uitsluiting in theoretisch perspectief	9
1.1 Het concept van sociale uitsluiting	9
1.2 Sociale uitsluiting in Rio de Janeiro	11
<i>“The rise and rise of favelas”</i>	12
<i>Favela – Bairro</i>	13
1.3 Geweld en onveiligheid in Rio de Janeiro	15
1.3.1 De rol van geweld en onveiligheid	15
<i>In de verstikkende greep van geweld: de relatie tussen geweld en sociale uitsluiting</i>	15
1.3.2 Geweldsactoren	18
<i>Drugsbendes: het voorbeeld van het Comando Vermelho</i>	18
<i>De politie als geweldsactor</i>	19
<i>Associações de Moradores</i>	19
<i>Milícias: een “parallele staat”?</i>	20
1.3.3 Unidades de Polícia Pacificadora (UPP)	21
2. Armoede, sociale uitsluiting en voorzieningen in Santa Marta	23
3. Geweld en veiligheid: van Comando Vermelho tot UPP	29
<i>Geweld: een belemmering op het dagelijks leven</i>	29
<i>Verbetering van de veiligheid: Unidade de Polícia Pacificadora</i>	29

4. Media-aandacht, kunst en toerisme: de rol van beeldvorming in het doorbreken van sociale uitsluiting	35
4.1 Beeldvorming en stigmatisering van de bewoners van Santa Marta	35
4.2 De meest beroemde <i>favela</i> van Rio de Janeiro	35
4.3 Favela Painting	36
<i>Kunst als instrument tegen sociale uitsluiting in theoretisch perspectief</i>	39
<i>Commercieel belangenconflict</i>	41
<i>Hoe Favela Painting wordt ervaren</i>	42
4.4 Toerisme	44
Fragmenten uit het carnavalsthema van Pela Saco	47
Conclusie	48
Bibliografie	52
Bijlage 1: Reflectieverslag	54
Bijlage 2: Resumo em Português	57

Inleiding

Het afgelopen decennium werd een noemenswaardige grens bereikt: voor het eerst in de geschiedenis woonde meer dan de helft van de wereldbevolking in stedelijke gebieden. Honderd jaar geleden gold dit nog voor slechts 10 procent van de populatie, en tegen 2050 wordt verwacht dat dit aantal gestegen is naar 75 procent. Vrijwel alle groei zal plaatsvinden in de steden van het mondiale Zuiden, en zich concentreren in informele districten, veelal sloppenwijken. Vandaag de dag wordt het aantal sloppenwijkbewoners al geschat op ruim 1 miljard, ook wel een derde van de urbane wereldbevolking (UN Habitat 2007b).

Ondanks voortdurende beleidsinterventies van overheidsinstanties en zogenaamde non-gouvernementele organisaties – NGO's – om de explosieve aanwas van informele nederzettingen in te dammen, overstijgt deze groei tot op heden die van de steden als geheel. Nieuwe gemeenschappen schieten sneller uit de grond dan dat oude worden opgewaarderd en geïntegreerd in de sociale en fysieke infrastructuur (Davis 2007: 17). Steden kunnen de toestroom van nieuwe inwoners niet absorberen en door het tekort aan formele werkgelegenheid en huisvesting belanden burgers in de informele sector van de arbeidsmarkt en sloppenwijken. Door het gebrek aan contact met de formele staat is er weinig controle op dit deel van de samenleving, dat bovendien uitgesloten is van de baten van de wereldeconomie.

De uitsluiting van miljoenen sloppenwijkbewoners van volledige burgerschapsrechten heeft negatieve gevolgen voor de persoonlijke veiligheid van de inwoners van deze steden. De grote sociale ongelijkheid wordt namelijk geassocieerd met een epidemie van geweld, die verregaande gevolgen heeft voor de sociale cohesie en zo het sociale weefsel van een samenleving aantast. De uitdaging die uit de literatuur naar voren komt is de twee uitersten in de stedelijke samenleving – arm en rijk – samen te brengen in een gevarieerde, bruisende en prettige leefomgeving die werkt voor iedereen. De vraag hoe deze inclusieve stad met vrijheid en rechtvaardigheid voor alle inzittenden tot stand moet komen lijkt tot op heden echter onopgelost (Perlman 2010; Davis 2007).

“In (...) the Third World, the idea of an interventionist state strongly committed to social housing and job development seems either a hallucination or a bad joke, because governments long ago abdicated any serious effort to combat slums and redress urban marginality.” (Davis 2007: 62)

Volgens Mike Davis leidt de teruggetrokken houding van de overheid in ontwikkelingslanden tot een oncontroleerbare situatie waarin deze wijken vergelijkbaar zijn met vulkanen die op het punt staan uit te barsten. Hij stelt dat diepgravende *case studies* moeten aantonen welke mogelijkheden er zijn om het tij te keren.

Met dit onderzoek wil ik bijdragen aan het wetenschappelijk inzicht in de problematiek van sloppenwijken en hoop ik aan de hand van een uiteenzetting van een aantal interventies – uit zowel overheidswege als op privaat initiatief – de deterministische toekomstvisie van Davis enigszins te nuanceren. Dit zal ik doen aan de hand van een beschrijving van Santa Marta, één van de vele *favelas* – sloppenwijken – van Rio de Janeiro. Deze wijk heeft zich in korte tijd ontwikkeld van één van de meest beruchte wijken van de stad, naar het beroemde visitekaartje van verschillende betrokken partijen. Zoals ik zal laten zien aan de hand van een analyse van de onderzoeksgegevens die ik heb verzameld in de periode van februari tot april 2011, werd de wijk decennialang geteisterd door het geweld van de drugsbende die er de scepter zwaaide, en de reactie van de politie daarop; vaak al even gewelddadig. Dit droeg bij aan de stigmatisering en sociale uitsluiting van de bewoners van Santa Marta, een probleem dat nu op verschillende manieren wordt aangepakt.

Mijn aanvankelijke plan was om onderzoek te doen naar Favela Painting, een kunstproject van de twee Nederlandse kunstenaars Jeroen Koolhaas en Dre Urhahn, dat in 2010 gestart is in Santa Marta. Ik was met name geïnteresseerd in de rol die kunst – in zowel literatuur als beleid – krijgt toebedeeld als instrument tegen sociale uitsluiting. Omdat ik enkel gebruik heb gemaakt van kwalitatieve methoden van dataverzameling, en mijn interesse uitging naar de ervaring van de bewoners van de wijk, heeft mijn onderzoek gaandeweg echter een andere richting aangenomen. Door middel van open interviews en terugkerende informele gesprekken heb ik mij in de verzameling van gegevens grotendeels laten leiden door de persoonlijke verhalen van de bewoners. Deze onderzoeksmethoden bleken het meest geschikt om inzicht te krijgen in de gevoelige onderwerpen die de context van het kunstproject bepalen. Maar dit had ook tot gevolg dat – afgaande op wat ik tegen kwam in het veld – andere ontwikkelingen meer gewicht bleken te verdienen in mijn onderzoek. Ik besloot de aandacht in mijn scriptie dan ook evenredig te verdelen over de verschillende onderwerpen.

Om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen vormen van de dynamiek van de wijk was het noodzakelijk veel tijd door te brengen in Santa Marta. Alleen op deze manier raakten

de bewoners voldoende vertrouwd met mij om over soms gevoelige onderwerpen te praten, en kon ik door middel van waarneming en participatie een deel van hun realiteit leren begrijpen. Om de identiteit van de bewoners – die mij gevoelige zaken hebben toevertrouwd – te beschermen heb ik hun namen in deze scriptie gefingeerd. Ik heb geprobeerd een zo goed mogelijke doorsnede van de gemeenschap te verwerken in mijn onderzoek, door in gesprek te gaan met bewoners van zeer uiteenlopende leeftijden, beroepsklassen en woonplaats binnen de wijk, en vanzelfsprekend met zowel mannen als vrouwen. Ik ben me er terdege van bewust dat dit onderzoek – net als ieder antropologisch veldwerkverslag – gebaseerd is op persoonlijke ervaring, waarneming en interpretatie, maar ik heb mijn best gedaan de bewoners zoveel mogelijk aan het woord te laten. Daar waar mijn eigen interpretaties sturing geven aan de tekst heb ik geprobeerd dit inzichtelijk te maken.

Ik heb gekeken naar de ontwikkeling van sociale uitsluiting in Santa Marta, als gevolg van armoede en het ontbreken van voorzieningen en vitale infrastructuur. De overheid heeft door middel van verschillende interventies – op het sociale en fysieke vlak – geprobeerd de situatie in de wijk te verbeteren. Daarvan zal ik de belangrijkste hieronder noemen. De sociale uitsluiting van de bewoners van Santa Marta werd echter in stand gehouden door het drugsgelateerde geweld, dat sinds de jaren 80 overal in Rio de Janeiro in opkomst is. De bewoners hebben mij inzicht gegeven in de ontwikkeling van dit geweld in de wijk en hun ervaring van de meest recente pogingen van de overheid om de veiligheid te verbeteren, en daarmee de sociale uitsluiting van de bewoners te doorbreken. Zoals ik zal laten zien zijn er de afgelopen jaren ook nog andere actoren actief geweest in Santa Marta, die met wisselend enthousiasme door de bewoners worden beoordeeld. Door een beeld te schetsen van de recente ontwikkelingen vanuit de ogen van de bewoners, wil ik antwoord geven op de vraag:

In hoeverre ervaren de bewoners van *comunidade* Santa Marta, Rio de Janeiro de verschillende interventies van de afgelopen jaren als het doorbreken van sociale uitsluiting?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden ga ik in het eerste hoofdstuk allereerst op zoek naar de verhouding tussen verstedelijking en sociale uitsluiting, zoals die naar voren komt in de wetenschappelijke literatuur. Daarmee zal ik duidelijk maken dat sociale uitsluiting zich voornamelijk voordoet in sloppenwijken, en dit toepassen op de *favelas* van Rio de Janeiro. In de daaropvolgende paragrafen laat ik zien wat de theoretische achtergrond

is van de verschillende interventies die de Braziliaanse overheid heeft ondernomen. Deze interventies zijn achtereenvolgens gericht op verbetering van de fysieke en sociale infrastructuur en de veiligheid. Dit laatste aspect behandel ik aan de hand van een uiteenzetting van de verschillende geweldsactoren en de manier waarop zij zich tot elkaar verhouden. Ik sluit dit hoofdstuk af met een introductie in de nieuwste interventie van de overheid op het gebied van veiligheid: de Unidade de Polícia Pacificadora – de passieve politie-eenheid.

In het tweede hoofdstuk laat ik zien hoe de bewoners van Santa Marta aankijken tegen de ontwikkelingen binnen de wijk, op het gebied van armoede, voorzieningen en infrastructuur. Zoals naar voren zal komen zijn deze factoren gekoppeld aan de ervaring van sociale uitsluiting van de bewoners. Aan de hand van deze ervaring zal ik laten zien dat de interventies positieve gevolgen hebben gehad voor de ontwikkeling van de wijk als geheel, maar in sommige gevallen ook hebben gezorgd voor sociale ongelijkheid tussen de bewoners onderling.

Het derde hoofdstuk zal vervolgens ingaan op de belangrijkste belemmering voor sociale integratie: geweld en onveiligheid. Hierin vertellen de bewoners hoe het jarenlange bewind van het Comando Vermelho – de drugsbende – heeft gezorgd voor negatieve beeldvorming, en zo de sociale uitsluiting in stand heeft gehouden. Dit hoofdstuk gaat vervolgens hoofdzakelijk in op hoe de overheid door middel van de inzet van de Unidade de Polícia Pacificadora het tij probeert te keren.

Tot slot komt in het vierde hoofdstuk naar voren op welke manieren er wordt geprobeerd de negatieve beeldvorming rondom Santa Marta te doorbreken. In dit hoofdstuk wil ik aantonen dat Santa Marta inmiddels de beroemdste *favela* van Rio de Janeiro is, en laten zien wat dit betekend voor de ervaring van sociale uitsluiting van de bewoners. Daartoe zal ik een beschrijving geven van de toegenomen aandacht van de overheid, NGO's en media en de rol van Favela Painting en toerisme.

1. Verstedelijking en sociale uitsluiting in theoretisch perspectief

1.1 Het concept van sociale uitsluiting

De explosieve groei van steden in het mondiale Zuiden als gevolg van ruraal-urbane migratie en natuurlijke bevolkingsaanwas heeft verregaande gevolgen voor de ruimtelijke en sociale samenstelling van stedelijke gebieden. De bestaande stadsstructuren kunnen de groei niet verwerken, waardoor grote delen van de bevolking terecht komen in de informaliteit. Gebrek aan werkgelegenheid duwt inwoners in de informele sector van de arbeidsmarkt en woningnood maakt het noodzakelijk voor deze mensen om zich te vestigen in sloppenwijken. Deze wijken bevinden zich zowel in ruimtelijke als sociaaleconomische zin vaak aan de marges van de stedelijke samenleving. Deze ontwikkeling heeft ervoor gezorgd dat verstedelijking en sloppenwijkvorming haast tot elkaars synoniemen verworpen zijn. Stedelijke problematiek is dan ook niet zozeer een kwestie van absolute armoede, maar is vooral het gevolg van de sociale uitsluiting van haar inwoners vanwege deze informaliteit (Davis 2007).

Ook Seers (1969 in Bhalla en Lapeyre 1997) benadrukt dat het niet langer relevant is af te gaan op het inkomen per capita, maar dat er naast armoede ook gekeken moet worden naar werkeloosheid en ongelijkheid. Inmiddels is daar het cohesievraagstuk bijgekomen, of liever gezegd de mate van inclusie van personen uit alle lagen van de samenleving. Sociale uitsluiting is een terugkerend begrip in de wetenschap en op beleidsterreinen, maar wordt zelden helder gedefinieerd.

Het concept van sociale uitsluiting heeft de plaats ingenomen van het oorspronkelijke armoedeconcept, in eerste instantie om relatieve armoede te kunnen verklaren in samenlevingen die *an sich* niet als arm worden gedefinieerd. De Europese Commissie stelt in deze dat elk individu recht heeft op een elementaire levensstandaard en het recht heeft te participeren in de grote instituties van de samenleving – zoals daar zijn huisvesting, werkgelegenheid, gezondheidszorg, onderwijs, enzovoort. Sociale uitsluiting doet zich voor wanneer burgers benadeeld worden en niet bij machte zijn aanspraak te maken op deze rechten van burgerschap. Vaak zijn het structurele mechanismen die een deel van de populatie uitsluiten van het economisch en sociaal leven en hen de toegang ontzeggen tot algemeen welzijn. Dit maakt het zowel een distributionele als relationele kwestie, die zich zowel manifesteert tussen individu en samenleving als tussen twee individuen op zich. Uitsluiting

kan plaatsvinden op institutioneel niveau maar ook worden ervaren wanneer de eigen materiële en sociale ontberingen in groot contrast staan met het kapitaal van een ander of de samenleving als geheel; ook in die zin is het een relatief begrip. Inkomen alleen is bovendien niet genoeg om de vervulling van de menselijke behoefte te garanderen, ook het sociaal kapitaal is van belang (Bhalla en Lapeyre 1997: 417). Sociale integratie en zekerheid zijn echter wel vaak verbonden aan economische middelen, en die mensen voor wie het minder urgent is kennen paradoxaal genoeg vaak beter de wegen om hun rechten te claimen.

Het concept van sociale uitsluiting wordt inmiddels ook toegepast op steden in het mondiale Zuiden, waar de relatieve armoede vaak een gevolg is van grote sociale ongelijkheid. Explosieve verstedelijking kan bovendien verre gaande gevolgen hebben voor het sociaal kapitaal van mensen die oorspronkelijk uit rurale gemeenschappen komen, waar absolute armoede werd opgevangen door onderlinge solidariteit (Davis 2007).

Een belangrijke suggestie van Sen (1975 in Bhalla en Lapeyre 1997) is dat sociale integratie door middel van bijvoorbeeld participatie ook een belangrijke betekenis heeft voor een zeker gevoel van erkenning, waardigheid, sociale status en legitimiteit. Het geeft het individu het gevoel betrokken te zijn in iets dat ertoe doet en een volwaardig burgerschap te genieten. Het ontbreken hiervan duidt op de sociale dimensie van uitsluiting, die bestaat naast de economische en politieke dimensies. Deze drie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, daar een gevoel van volwaardige participatie en erkenning de productiviteit en daarmee de economische positie van een individu kan verbeteren, wat bijvoorbeeld weer invloed kan hebben op politieke betrokkenheid en *vice versa*. Omgekeerd kan gezegd worden dat stigmatisering, inherent aan het concept van sociale uitsluiting, negatieve implicaties kan hebben voor de economische en politieke positie van een individu. Sociale uitsluiting leidt op deze manier tot een vicieuze cirkel van armoede, die door individuele actoren vaak moeilijk te doorbreken is. Er is sprake van een kruisbestuiving waarbij absolute armoede enerzijds een element van sociale uitsluiting is, terwijl dat laatste ook weer armoede veroorzaakt (De Haan 1998). Dat gezegd hebbende is het belangrijk nogmaals te onderstrepen dat dit een wezenlijke dreiging is voor een derde van de stedelijke wereldbevolking, die vandaag de dag in sloppenwijken woont.

Om sloppenwijken te definiëren maakt Davis (2007) gebruik van de omschrijving van Charles Booth. Deze Engelse wetenschapper deed eind negentiende eeuw onderzoek naar de leefomstandigheden van arbeiders in London en stelde destijds dat sloppenwijken worden gekenmerkt door precare huisvesting, overbevolking, ziekten, armoede en onzedelijkheid.

Later werd hier een morele dimensie aan toegevoegd – die doorslaggevend werd – zoals Davis (2007: 22) laat zien met het volgende citaat: “(...) *the slum was first and above all envisioned as a place where an incorrigible and feral social ‘residuum’ rots in immoral and often riotous splendor; (...)*” Tot op heden hebben definities van sloppenwijken een sociale dimensie die zich richt op de economische en sociale marginaliteit van haar inwoners, als gevolg van het gebrek aan middelen, voorzieningen en infrastructuur.

Volgens de UN Habitat (2007a) vervallen veel armen in een spiraal van misdaad en geweld in een poging eigenhandig het tij te keren. Ook hier wordt gesteld dat onveiligheid niet op zich staat, maar wordt aangewakkerd wanneer een deel van de bevolking uitgesloten is van de baten van urbanisatie en participatie in besluitvorming en ontwikkeling. De associatie van sloppenwijken met criminaliteit en (dodelijk) geweld draagt vervolgens bij aan de stigmatisering van de bewoners, met als resultaat verdere uitsluiting. Het geweld raakt bovendien vooral de arme lagen van de bevolking, en correspondeert niet met het ideaal van een leefbare stad. Tevens heeft het negatieve gevolgen voor de ontwikkeling van een land op zich, en de positie op de internationale markt. Dit verklaart de urgentie voor interventies ter vermindering van sociale uitsluiting in het huidige tijdperk van explosieve urbanisatie.

1.2 Sociale uitsluiting in Rio de Janeiro

Brazilië heeft zich de afgelopen decennia gemanifesteerd als economische grootmacht in wording, maar wordt tot op heden getekend door grote sociale ongelijkheid. Afgaande op cijfers uit 2005 hoort Brazilië bij de tien landen met de meest ongelijke inkomensdistributie ter wereld (The World Factbook 2010). En zoals aangetoond in de vorige paragraaf kan de economische vooruitgang van een land als geheel de aandacht afleiden van de situatie binnenslands, en zijn ongelijkheid en sociale uitsluiting betere graadmeters voor ontwikkeling dan een groeiend bruto nationaal product. De afgelopen acht jaar is onder het bewind van voormalig president Luis Inácio “Lula” da Silva (termijn 2003 – 2011) de kloof tussen arm en rijk enigszins gedicht, veelal door ingrepen op het gebied van inkomensdistributie (Hall 2006). Hoewel dit heeft bijgedragen aan een lichte daling van de ongelijkheid – zoals waarneembaar sinds de jaren '90 – is de Gini coëfficiënt met 0.543 in 2009 nog altijd relatief hoog (Koonings 2011: 184). Bovendien staat het land bekend om zijn ruraal-urbane migratie als gevolg van armoede, waardoor inmiddels ruim 85 procent van de populatie in steden

woont. Dit heeft geleid tot residentiële segregatie en sociale uitsluiting in de grote steden, en een explosie van geweld die daar doorgaans mee wordt geassocieerd. In Rio de Janeiro woont naar schatting momenteel 37 procent van de bevolking in *favelas* of vergelijkbare gemeenschappen. (UN Habitat 2010; Perlman 2010: 53).

In de aanloop naar het komende Wereldkampioenschap voetbal in 2014 en de Olympische Spelen in 2016 – die beiden in Rio de Janeiro zullen plaatsvinden – beschouwd de regering het van groot belang zich los te maken van het zogenaamd verwerpelijke imago van de *favelas*, door zich in toenemende mate in te zetten voor opschoning van die wijken die zichtbaar zijn voor de internationale gemeenschap en een doorn in het oog vormen van de toeristenindustrie. Zoals ik hieronder zal laten zien heeft de Braziliaanse overheid sinds het ontstaan van de *favelas* uiteenlopende pogingen gedaan de uitbreiding te beperken. Maar sinds het besef is doorgedrongen dat expansie niet te keren is, is de aandacht verschoven naar verbetering van de omstandigheden in deze wijken.

“*The rise and rise of favelas*”

Het ontstaan van de *favelas* van Rio de Janeiro gaat terug tot 1897, toen soldaten die terugkeerden van de Canudos oorlog in het Noordoosten van het land, toestemming kregen zich tijdelijk te vestigen op Morro da Providência, in het centrum van Rio de Janeiro. Deze kreeg al snel de bijnaam Morro da Favela, en tot op de dag van vandaag staat zij bekend als de eerste *favela*, en de naamgever van een belangrijk concept. Het eerste verbod op de expansie van de wijken en het gebruik van houdbare materialen voor huizen in de *favelas* dateert uit 1937 onder de Código de Obras (Perlman 2010: 27). Ondanks verwoede pogingen van president Getúlio Vargas in de jaren '40, om de bewoners over te brengen naar *parques proletários*, huisvestingsprojecten met de bijklank van een beschavingsoffensief, telde een census uit 1960 147 *favelas* met 335.063 bewoners. Tijdens het militaire regime werden in 1964 80 *favelas* uit de Zona Sul verplaatst naar gesubsidieerde projecten in de afgelegen Zona Norte, de bewoners afsnijdend van werkgelegenheid en elementaire infrastructuur. De bewoners van deze huizencomplexen waren derhalve gedwongen hun weg terug naar het centrum te banen, en vestigden zich daar opnieuw in *favelas*. Tussen 1968 en 1973 groeide het aantal *favela* bewoners met 36,5 procent, en het aantal neemt tot op de dag van vandaag toe (Freire-Medeiros 2009: 581).

Favela – Bairro

Eind jaren 70 verloor het relocatiebeleid ten opzichte van de *favelas* publieke en politieke steun en was de overheid gedwongen een vorm van urbanisatie toe te staan, zoals toegang tot elektriciteit en stromend water. Dit waren in grote mate de verdiensten van de bewonersorganisaties, die deze toestemming hadden afgedwongen en verantwoordelijkheid namen voor de uitvoering van de fysieke verbeteringen. Vanaf de jaren 80 veranderde het beleid van de overheid, die zich door middel van verschillende programma's hoe langer hoe meer zelf ging inlaten met het verstrekken van noodzakelijke infrastructuur. Dit leidde vanaf 1992 tot het Favela – Bairro programma, waarbinnen sanering van de *favelas* werd gezien als één van de belangrijkste instrumenten in de opmars naar ruimtelijke en sociale integratie van de wijken in de rest van de stad. Voorbeelden van interventies die plaatsvonden in de 144 aangewezen *favelas* waren: het asfalteren van de hoofdwegen en aanleggen van trappen, het reinigen van open riolen, huishoudens aansluiten op stromend water, elektriciteit en riolering en het bouwen van uitkijkpunten en pleinen aan de ingang van wijken om openheid te creëren ten opzichte van de rest van de stad (Perlman 2010: 30). Één van de veelgehoorde kritieken op het programma is echter dat het heeft nagelaten de destijds al toegenomen drugsproblematiek aan te pakken. Dit heeft er voor gezorgd dat *favelas* in onverminderde mate gebukt gaan onder negatieve beeldvorming en zich moeilijk kunnen losmaken van de associatie met drugs en geweld (Freire-Medeiros 2009; Perlman 2010). Op deze manier blijft de dichotomie tussen *morro* en *asfalto*, tussen *favelas* en middenklasse wijken bestaan, zowel visueel als in het gedachtegoed van de *cariocas* – zoals de bewoners van Rio de Janeiro worden genoemd. Er zijn zelfs enkele voorbeelden waarbij de infrastructurele verbeteringen als gevolg van het Favela – Bairro programma in logistieke zin ten goede kwamen aan de drugsbendes. Desmond Arias (2006: 207) beschrijft hoe het conflict tussen rivaliserende bendes toenam toen Vigário Geral ontsloten werd door de aanleg van een weg, waarmee een einde werd gemaakt aan de afhankelijkheid van de infrastructuur van de naastgelegen wijk Parada de Lucas. De bendes uit die laatste wijk zagen dat als bedreiging, omdat klanten nu makkelijker de weg naar Vigário vonden, en de controle op beweging van de bewoners afnam.

De stad Rio de Janeiro is verdeeld in drie geografische zones: zuid, noord en west. De Zona Sul omvat het zakencentrum, de strandwijken en de centraal gelegen wijken rond de Guanabara baai, veelal bevolkt door middenklasse en rijke *cariocas*. Toeristen zien bij een bezoek vaak niet meer dan dit gedeelte van de stad, en het is bijvoorbeeld moeilijk een kaart

te vinden die meer toont dan deze zone. Het gros van de *cariocas* woont echter in de Zona Norte of Oeste, of in één van de voorsteden die bij de grotere metropoolregio horen. De aandacht van de regering is altijd voornamelijk uitgegaan naar de Zona Sul – het visitekaartje van de stad – met als gevolg lokale accumulatie van armoede en sociale uitsluiting in de noordelijke en westelijke zones, versterkt door de ruimtelijke segregatie. Ook het Favela – Bairro programma was hoofdzakelijk gericht op de centraal gelegen *favelas*, waarvan opschoning ook vooral in het belang van de rijken was. De geïsoleerde wijken in de Zona Norte werden hiermee aan het lot overgelaten, hoewel de situatie daar tot op heden vaak nijpender is dan in de Zona Sul.

Met bovenstaande heb ik willen aantonen dat eerder ondernomen interventies de structuur van sociale uitsluiting van *favela* bewoners niet hebben kunnen doorbreken. Dit komt hoofdzakelijk doordat een deel van de bewoners van deze wijken in samenwerking met criminelen getracht hebben het heft in eigen hand te nemen, en zich vanaf de jaren 80 zijn gaan specialiseren op de bijzonder lucratieve handel in drugs en wapens. Elizabeth Leeds (1996) gaat zelfs zover te zeggen dat de cocaïnehandel in Latijns Amerika de eerste inheemse succesvolle multinationale onderneming is, waarvan de economische gevolgen terecht komen bij die economische sectoren wie de baten van de neoliberale en democratische transitie anders niet tegemoet komen.

Volgens Davis (2007) zou deze ontwikkeling geen verrassing moeten zijn in de context van de enorme sociale ongelijkheid en uitsluiting. Het leidt echter wel tot een demoniserende retoriek, waardoor alle *favela* bewoners vanuit de angst van de middenklasse en elite worden gecriminaliseerd. Die laatste bouwen op deze manier symbolische muren om de *favelas* heen, wat verdere uitsluiting van onschuldige bewoners in de hand werkt. Door de uitzichtloosheid van dit mechanisme dreigt criminalisering zo een *self-fulfilling prophecy* te worden.

De toegenomen aandacht voor geweld en onveiligheid in literatuur en overheidsbeleid is te verklaren met het volgende citaat van Koonings (2011: 185):

“Het zijn de arme inwoners van de sloppenwijken (favelas) die (...) het gelag bepalen. Zij leven in het kruisvuur van de soms dagelijkse gevechten tussen benden onderling en benden tegen milities en politie. Het criminele en stedelijke geweld geeft Brazilië nog steeds een slechte reputatie op het gebied van mensenrechten en burgerveiligheid.” [sic]

Met andere woorden kan het onvermogen van de Braziliaanse regering om het geweld aan te pakken verregaande gevolgen hebben voor de internationale reputatie en concurrentiepositie van het land. De regering is er dan ook alles aan gelegen de spiraal van geweld te keren, zoals ik in de volgende paragraaf zal laten zien.

1.3 Geweld en onveiligheid in Rio de Janeiro

1.3.1 De rol van geweld en onveiligheid

In de verstikkende greep van geweld: de relatie tussen geweld en sociale uitsluiting

“When I returned in 1999, the physical infrastructure and household amenities were greatly improved. But where there had been hope, now there were fear and uncertainty. People were afraid of getting killed in the cross fire during a drug war between competing gangs, afraid that their children would not return alive after school, or that a stray bullet would kill their toddlers playing on their verandas. They felt more marginalized than ever—further from gaining the respect others assume (or are granted) as a birthright.” (Perlman 2010: XXII)

Janice Perlman (2010) laat zien hoe sociale uitsluiting en marginalisering van sloppenwijkbewoners als gevolg van het toegenomen geweld, verworpen is van een mythe naar de dagelijkse realiteit. Ze komt hiermee terug op haar oorspronkelijke onderzoek uit 1976 waarin ze korte metten maakte met het destijds heersende beeld uit de ontwikkelingsliteratuur dat de migranten die de *favelas* bevolkten zich slecht aanpasten en buiten de maatschappij stonden. In tegenstelling tot die opvatting toonde zij aan dat de bewoners wel degelijk geïntegreerd waren in alle facetten van de stedelijke samenleving en economie, zij het op een onevenredige voet. De vooroordelen in de bestaande literatuur dienden in zekere zin als rechtvaardiging van de uitsluiting van de bewoners en legden de schuld bij de slachtoffers. Door te bewijzen dat dit berustte op mythes hoopte Perlman bij te dragen aan het pleidooi voor het toekennen van landeigendom aan de bewoners, om zo de *favelas* de kans te geven te veranderen in middenklasse wijken. Naar aanleiding van longitudinaal onderzoek moet zij echter concluderen dat de stigma's in de daaropvolgende

jaren alleen maar zijn toegenomen, mede door de angst die gekoppeld is aan de opkomst van het drugsgeweld vanaf het midden van de jaren 80.

McGetrick (2008) gaat dieper in op deze beeldvorming als gevolg van het toegenomen geweld in het volgende citaat:

“To Rio’s beauticians, the city’s favelas are disfigurements, unsightly patches of brown that stain the landscape. They disturb the city’s image, not only because of how they look, but because of what they represent. They are the embodiment of Rio’s failure, the consequence of a city’s inability to accommodate all of its citizens, physically and culturally. Over time, favelas (...) have gained reputations as immoral, terror-filled places. The impression isn’t completely inaccurate, but it exacts a terrible price on favela residents, most of whom are not involved in the drug-related violence that fills the nightly news.”

Ook Perlman (2010) bevestigt dat de *favelas* worden gezien als smet op het imago van de stad, als broedplaatsen van geweld, prostitutie en sociale desorganisatie, en de individuele bewoners worden hier genadeloos mee geassocieerd. Hiermee benadrukt zij eens te meer de sociale dimensie van armoede. Afgaande op het lokale discours van de bewoners spreekt zij van het proces van *becoming ‘gente’*, buiten de eigen gemeenschap gerespecteerd worden als volwaardig mens, uit de onzichtbaarheid treden die veel *favela* bewoners tekent (Perlman 2010: 316). Hoe je van een “niemand” tot een “iemand” wordt is vaag gedefinieerd, maar over het feit dat de elite als zodanig geboren wordt bestaat geen twijfel. Het zegt veel over het leven in Rio de Janeiro dat als persoon (*‘gente’*) gezien worden geen vanzelfsprekendheid is voor een derde van haar inwoners. Het gebrek aan kansen om hieraan te ontsnappen werkt dehumaniserend en repressief. Burgers in een minder dan menselijke positie drukken zou gezien kunnen worden als een vorm van geweld, en het geïnternaliseerde gebrek aan zelfvertrouwen dat hierop volgt leidt al bij de jeugd tot problemen als schooluitval, vroegtijdige zwangerschap en lidmaatschap van drugsbendes. Vooral dat laatste is vaak de uiterste schreeuw om erkenning, daar het een zekere macht en welvaart geeft. Het is niet onvoorstelbaar dat een adolescent bereid is een vroegtijdige dood te riskeren voor de kans om ook eens het respect te ervaren dat voor anderen een geboorterecht is. Zoals Soares (2005 in Perlman 2010) zegt: *“in the end, there is a hunger more profound than physical hunger: the hunger for affection, recognition, self-esteem.”*

Donna Goldstein (2003) bevestigt dat lidmaatschap van een drugsbende jonge mannen een gevoel van *belonging* en identiteit geeft, waar veel laagbetaalde en soms vernederende baantjes in de dienstverlenende sector dat niet kunnen. Drugsdealers bieden werk aan jonge, werkloze mannen en verleiden ze daarmee onderdeel van de bende te worden in ruil voor een redelijk salaris. Lidmaatschap van een bende is dan soms een manier om te breken met het al generaties durende gevecht voor erkenning, het schrijnende beeld van hun ouders waarmee veel kinderen opgroeien.

In de *favelas* is de staat nagenoeg onzichtbaar, en wordt zij vrijwel enkel werkelijkheid wanneer bewoners worden geconfronteerd met het vernederende machtsvertoon van de politie tijdens gewapende invallen, die gelegitimeerd worden door de aanwezigheid van drugsbendes. *Favela* bewoners ervaren onderdrukking op meerdere fronten, zij het vaak het meest direct door de heersende bende in wijk. De criminaliteit is voor buitenstaanders dan weer een verantwoording voor het gewelddadig en repressief politieoptreden dat dit oproept binnen de wijken, en zorgt ervoor dat individuele bewoners door de rest van de samenleving worden gecriminaliseerd. Dit gebeurt op basis van hun residentiële afkomst, en kan resulteren in uitsluiting van *favela* bewoners van politieke besluitvorming. De bewoners komen vaak alleen in aanraking met de staat wanneer zij doelwit zijn van een interventie. Drugsbendes in Rio de Janeiro spelen slim in op dit machtsvacuüm door een sociaal-politieke functie te vervullen binnen de *favelas*. In wat Leeds (1996: 49) noemt de ‘selectieve afwezigheid’ van de staat leveren zij bijvoorbeeld nodige voorzieningen, huisvesting en geld in geval van nood. Hierdoor heeft de lokale drugsbende vaak een veel sympathieker aanzien dan de staat, waarvan de gewelddadige en corrupte politie vaak de enige zichtbare vertegenwoordiging is. Dit verklaart waarom in veel *favelas* de preoccupatie van bewoners eerder is gecentreerd rondom het lokale leiderschap van de *chefe* of *dono* – de drugsbaas – dan dat zij zich bezig houden met de universaliteit van wettelijkheid of de uitbreiding van burgerschapsrechten. Betrokkenheid van bewoners bij – of tolerantie van – illegale activiteiten is in die context geen ondenkbaar gevolg (Goldstein 2003: 177; Leeds 1996).

1.3.2 Geweldsactoren

Drugsbendes: het voorbeeld van het Comando Vermelho

Één van de meest invloedrijke drugsbendes van Rio de Janeiro, het Comando Vermelho, kent een ontstaansgeschiedenis die tot de verbeelding spreekt en veelvuldig wordt aangehaald in de media. Tijdens het militaire regime plaatste de overheid criminelen die waren veroordeeld voor bankovervallen en leden van de linkse oppositie in dezelfde penitentiaire instelling op Ilha Grande, een eiland voor de kust van Rio de Janeiro. Om aan inkomsten te komen voor de financiering van hun politieke activiteiten hadden de politieke gevangenen zich namelijk ook een enkele keer ingelaten met het beroven van banken. Zij namen een organisatorische structuur en collectieve ideologie mee naar de gevangenis, die zij overbrachten op de reguliere criminelen. Samen vormden ze een collectief, wiens politieke structuur zich snel verspreidde toen de gevangenen werden overgeplaatst naar verschillende penitentiaire inrichtingen op het vaste land. Ze implementeerden gedragscodes en wetten, om de orde binnen de gevangenissen te bewaren en voorzagen gevangenen – via een distributiek systeem – van financiële middelen om in hun basisbehoeften te voorzien. Die positie hadden ze bevochten door middel van hongerstakingen en het sturen van persberichten over de mensenrechtenschendingen binnen de gevangenissen.

Het collectief is nu bekend als het Comando Vermelho, dat zich eenmaal buiten de gevangenissen in eerste instantie is gaan richten op bankovervallen, om al snel de aandacht te verplaatsen naar cocaïnehandel, het ontvoeren van prominenten om aan losgeld te komen en tot slot wapenhandel. De sociaal-politieke structuur zijn ze blijven voortzetten en deze verklaart hun diepe integratie in de *favelas* van Rio de Janeiro, waar veel van de oorspronkelijk gevangen leiders hun thuisbasis hadden. Door de eerder genoemde afwezigheid van de staat vormt de *favela* een relatief beschermde omgeving voor de drugsbendes om hun illegale activiteiten uit te voeren. In ruil voor de ruimte die zij krijgen bieden drugsbendes de gemeenschappen een alternatief veiligheids-, welvaarts- en rechtssysteem. De bendes bestrijden inter-persoonlijke criminaliteit, en leveren voorzieningen, infrastructuur en financiële bijstand aan bewoners. Leeds (1996) stelt in dit verband dat hoewel bendeleiders soms wel eens worden afgeschilderd als hedendaagse Robin Hood's, zij het zakelijk belang nooit uit het oog verliezen. Ze bieden de gemeenschap net genoeg om de ruimte te krijgen die ze nodig hebben en gebruiken repressieve methoden om te voorkomen dat bewoners informanten van de politie worden, een misstap die kan resulteren in

verbanning of doodstraf. Daarnaast is het gewelddadige klimaat in de *favelas* een direct gevolg van hun aanwezigheid. Door de structurele uitsluiting als gevolg van het geweld en het machtsvacuüm wat door drugsbendes is opgevuld raken bewoners hoe langer hoe meer vervreemd van formele institutionele kanalen voor welzijn en veiligheid (Leeds 1996).

Arias (2006) nuanceert het beeld dat Leeds schetst van de “parallele macht” van het Comando Vermelho door de nadruk te leggen op diens verwevenheid met de politiek. Door middel van cliëntelistische relaties is de door Leeds veronderstelde absolute macht van de bendes volgens Arias in sterke mate afhankelijk van de staat. Dit proces zal hieronder verder worden toegelicht in de paragraaf over de bewonersorganisaties.

De politie als geweldsactor

De belangrijkste reden dat *favela* bewoners relatief weinig weerstand bieden tegen de opgelegde regels van de drugsbende is misschien wel omdat dit de beste keuze uit twee kwade lijkt. Ze zijn als het ware gevangen tussen twee gewapende machten, de bendes en de politie. Naast de vernedering en het gewelddadig optreden van de Polícia Militar, waarvoor het mandaat nog afkomstig is uit de tijd van het militaire regime, heeft met name de Polícia Civil zich in toenemende mate gemengd in de drugshandel. Beide politiekorpsen misbruiken hun macht om bewoners geld of drugs afhandig te maken en nemen steekpenningen aan om hun salaris aan te vullen. Maar ook aan hun directe betrokkenheid in illegale activiteiten wordt nauwelijks getwijfeld. Zo zouden zij zich onder andere bezighouden met ontvoeringen en transport van drugs- en wapens, en zijn er voorbeelden waarin agenten corrupte collega's hebben vermoord om daar vervolgens drugshandelaren van te beschuldigen. Verondersteld wordt dat de corruptie van het politieapparaat een direct gevolg is van een gecorrumpeerd politiek klimaat, waarin agenten slechts voortzetten wat op een hoger niveau in gang is gezet. Hierdoor is er in de *favelas* een gebrek aan vertrouwen in de politie, en voelen bewoners zich niet gestimuleerd om aangifte te doen, of zich tegen de drugsbende te keren (Leeds 1996).

Associações de Moradores

Ten tijden van het militaire regime begonnen *favela* bewoners zich in toenemende mate in te zetten om infrastructurele verbeteringen en recht van vestiging af te dwingen bij de regering. Hiervoor werd de gemeenschappen opgedragen bewonersorganisaties (Associações de Moradores – verder: AM's) op te richten die zich al snel organiseerden in een hecht netwerk van wijkvertegenwoordigers binnen een overkoepelende en stadsbrede federatie. De

AM's hadden een aanzienlijke invloed tot vanaf de jaren 80 de drugsbendes de leiding in de wijken overnamen. Vanaf dat moment ontwikkelde zich een complex netwerk waarin bendes, politici en de vertegenwoordigers van de AM's zich vooral op basis van cliëntelistische relaties tot elkaar verhouden en nauw met elkaar verweven zijn, een enkele poging tot verzet daargelaten (Arias 2006; Perlman 2010). Bendeleiders hebben een grote invloed in het aanwijzen van kandidaten voor de AM's, of stellen zichzelf verkiesbaar om zo hun macht in de *favelas* te legitimeren. De president van de bewonersorganisatie vervuld een belangrijke rol in de bemiddeling tussen de staat en bewoners van een wijk, een positie die grote betekenis heeft voor bendeleiders, die er mee gemoeid zijn de juiste vrienden op de juiste plek te hebben. Politici hebben weer belang bij het omvangrijke electoraat uit de *favelas*, en onderhouden om die reden cliëntelistische banden met de wijken en lokale bendes (Leeds 1996).

Milícias: een "parallelele staat"?

Zoals eerder genoemd maakt Rio de Janeiro zich op voor het organiseren van het Wereldkampioenschap voetbal in 2014 en de Olympische Spelen in 2016. Eenzelfde noodzaak om de veiligheid te verbeteren in dienst van het toerisme, onder druk van de internationale gemeenschap zorgde enkele jaren geleden in de aanloop naar de Pan Amerikaanse Spelen van 2007 voor overheidstolerantie voor de gewelddadige en repressieve *milícias*. Deze troepen, vaak bestaande uit gepensioneerde, ontslagen of zwartwerkende politieagenten, hebben een ambigue relatie met de staat, die ze in de woorden van de toenmalige burgemeester César Maia tolereert als "*community self defense forces*", terwijl ze vaak van buitenaf de wijk bezetten. Ze doen zich voor als de rechterhand van de staat in hun strijd tegen de georganiseerde misdaad in de *favelas*. Ondanks dat werden ze door Rio's staatgouverneur Sérgio Cabral aangeduid als een "parallelele staat", vanwege het monopolie op het openbaar vervoer (minibusjes en *mototaxis*), kabeltelevisie en gasaanvoer en ze bovendien een bedrag aan belasting per huishouden heffen voor hun bescherming; waardoor ze veel gelijkenissen vertonen met de maffia. De drugscriminaliteit in deze wijken is wel degelijk verminderd, maar de bewoners leven nog steeds niet in vrijheid (McLeods-Roberts 2007).

1.3.3 Unidades de Polícia Pacificadora (UPP)

De reguliere politiemachten in Rio de Janeiro kunnen zich moeilijk losmaken van het imago van corruptie en geweld. Zoals aangetoond maken onderbetaling en onmacht dat politieagenten vaak in de verleiding komen nauwe banden te onderhouden met de drugsbendes, of zich inlaten met de praktijken van de repressieve militieën. Als alternatief kwam de regering van Rio de Janeiro in 2008 met een speciaal opgeleide politie-eenheid die een brug moet slaan tussen de *favela* bewoners en de politie, die zich anders vaak op gespannen voet tot elkaar verhouden. Zoals eerder gesteld drijft het geweld bij grootschalige politie-interventies de bewoners vaak rechtstreeks in de armen van de drugsbende (Arias 2006). In plaats van de gebruikelijke incidentele invallen met hulp van het leger, begon in drie *favelas* een test met de Unidade de Polícia Pacificadora (UPP – letterlijk: passieve politie-eenheid), een vorm van *community policing* vergelijkbaar met reguliere wijkpolitie. Vierentwintig uur per dag politie zichtbaar aanwezig in de wijk, met agenten die een wijkfunctie vervullen. Om de vicieuze cirkel van corruptie te doorbreken worden per korps agenten geselecteerd die geen bestaande betrekkingen hebben met de wijken waarin zij werkzaam zullen zijn. Door een einde te maken aan de bezetting door de drugsbende heeft de UPP ten doel de associatie met geweld te keren en op die manier de sociale integratie van de bewoners te bevorderen. Santa Marta was één van de drie wijken die de UPP als eerste heeft gepacificeerd en wordt nu vaak stadsbreed aangehaald als voorbeeld van een geslaagde politie-interventie. Afgelopen jaar werd het domein van de “vredespolitie” – zoals zij zichzelf noemen – nog eens met 10 wijken uitgebreid, en momenteel zijn er nog een flink aantal onderweg. Het doel is voor 2016 ruim 60 duizend politieagenten te hebben opgeleid, die op een zelfde manier aan de slag kunnen (UPP Repórter z.j.)

Naast de inzet van verschillende NGO's in Rio de Janeiro, die zich inzetten op zeer uiteenlopende maar veelal sociale terreinen, is het huidige beleid vooral gericht op fysieke verbeteringen van de wijken en de veiligheid. Vooral dit laatste kan een einde maken aan het stigma van criminaliteit en geweld, dat bewoners opgelegd krijgen op basis van hun residentiële afkomst. Zoals ik heb laten zien in de afgelopen paragrafen is dat een eerste stap in de richting van het doorbreken van de sociale dimensie van uitsluiting.

In hoofdstuk 4 zal ik laten zien dat er wereldwijd ook andere middelen worden ingezet om stigmatisering te doorbreken en de bewoners een gevoel van erkenning en trots voor de

eigen wijk te geven. Verschillende instrumenten die in dit hoofdstuk aan bod zullen komen zijn: media-aandacht, openbare kunst en het stimuleren van toerisme.

2. Armoede, sociale uitsluiting en voorzieningen in Santa Marta

Net als de realiteit van Rio de Janeiro is die van *favela* Santa Marta er op het eerste gezicht een van grote tegenstellingen. *A Cidade Maravilhosa*, de Prachtige Stad, geteisterd door sociale ongelijkheid en aanverwante problematiek. Aan de voet van misschien wel het bekendste icoon van Rio de Janeiro, O Cristo Redentor – het beroemde Christusbeeld – ligt *favela* Santa Marta. Omgeven door het weelderig groen van de Mata Antlântica bebossing tegen de helling van Morro Dona Marta, schittert zij in de namiddagzon. Bezien vanuit de middenklassenwijk Botafogo – waar zij deel van uitmaakt – steekt de warme oranje kleur van het ongestucte luchtsteen van de huizen, afgewisseld met kleurrijk pleisterwerk levendig af tegen de grauwe torenflats op het *asfalto*.

Door de Rua de Matriz loop ik samen met collega-student Anna Lavooi op donderdagmiddag om kwart voor vier opgetogen dit kleurrijke beeld tegemoet. We hebben een afspraak met Gabriel Cavalcante, de lokale vertegenwoordiger van een ontwikkelingsorganisatie die ons een eerste ingang in de wijk zal bieden. Aan de voet van de *comunidade* – letterlijk: gemeenschap, een alternatief voor het door vooroordelen omgeven woord *favela*, waarvan het gebruik door veel bewoners wordt geprefereerd – staat de gele post van Rio Top Tours. Drie gidsen in door de *prefeitura* – de gemeente – gesponsorde shirts hebben verkoeling gezocht onder de luifel van de post, die nog het meest wegheeft van een bushokje. Eind augustus 2010 lanceerde de gemeente dit toeristisch programma, waardoor buitenstaanders onder begeleiding van een lokale gids de wijk kunnen bezoeken. We vroegen de weg naar de *escola de samba* – de sambaschool – waar we hadden afgesproken, en kregen een kaartje in ons handen gedrukt met de bezienswaardigheden en een routebeschrijving. Ondanks de geruststellende ontvangst bekropen mij stiekem de zenuwen toen we zes agenten van de Polícia Militar passeerden en begonnen aan onze eerste klim op weg naar de afspraak. De uitgebreide voorbereidingen die mijn vooroordelen hadden moeten nuanceren ten spijt, doemden zich voor mijn ogen de bekende beelden op uit tal van gewelddadige films en documentaires over de *favelas* van Rio de Janeiro. Ook ik was blijkbaar gevoelig voor de beeldvorming die een zwaar stempel drukt op deze gemeenschappen, en maakte me onmiddellijk zorgen over mijn onderzoek. Een onderzoek doen naar de ontwikkeling van sociale uitsluiting van bewoners van een *comunidade* als gevolg van veranderende beeldvorming, terwijl ik zelf met knikkende knietjes de berg op loop, hoe moest dit ooit goed komen? We volgden de enige weg die toegankelijk is voor verkeer, tot ik op het Praça Cantão

onmiddellijk oog in oog kwam te staan met de gekleurde huizen van het Favela Painting project van Jeroen Koolhaas en Dre Urhahn. Boven de verschillende *lanchonetes* – de barretjes aan het plein – prijken de blauw witte advertenties van Antartica, het biermerk dat de afgelopen jaren door middel van grote sponsorcontracten heeft gewerkt aan een comeback; zo ook in Santa Marta. Gabriel kwam een half uur later dan afgesproken aan bij de *escola de samba* – druk bellend – met in zijn kielzog een cameraploeg. Hij verontschuldigde zich: “*We zijn bezig met de opnames voor een item voor een weblog over gepacificeerde favelas, en het liep allemaal erg uit. Maar loop maar even mee.*”

Zoals in de daaropvolgende maanden zou blijken was dit geen zeldzaamheid meer in Santa Marta, een wijk die binnen korte tijd veranderd is van een terrein waar bendeoorlogen en vuurgevechten tussen politie en Comando Vermelho werden uitgevochten, in een decor voor nieuwsitems, documentaires, *reality shows*, reclamespotjes en videoclips. In de volgende hoofdstukken zal ik aan de hand van mijn onderzoeksgegevens een uiteenzetting geven van de gebeurtenissen en interventies die deze transitie hebben ingezet. Het zwaartepunt ligt bij de ervaring van de bewoners van Santa Marta, die mij tijdens interviews en informele gesprekken inzicht hebben gegeven in de dynamiek van de wijk en hun licht hebben laten schijnen op de ontwikkelingen van de afgelopen jaren.

Santa Marta werd van oudsher gekenmerkt door een laag voorzieningenniveau en het ontbreken van vitale infrastructuur. Want hoewel de locatie in de Zona Sul ervoor heeft gezorgd dat de wijk nooit onderhevig is geweest aan ruimtelijke uitsluiting, is het contrast met nabijgelegen Botafogo altijd groot geweest. Elektriciteit was de verantwoordelijkheid van het Comando Vermelho, maar was dusdanig provisorisch geregeld dat het voortdurend uitviel, vooral wanneer het regende.² Voorheen kende Santa Marta geen straatnamen, en tot op heden zijn er geen exacte cijfers bekend over het aantal inwoners of huizen. José Mario Hilário, de president van de Associação de Moradores van Santa Marta zegt dat de wijk ongeveer 6.000 inwoners telt, verdeeld over 2.060 huizen. Veel gezinnen moeten rondkomen van het minimumsalaris, een bedrag van 580 *reais* waarmee ze maar net boven de armoedegrens uitkomen. Werkloosheid en de daarop volgende absolute armoede zijn altijd een groot probleem geweest in Santa Marta, en in het verleden zelfs zo erg dat binnen de wijk mensen

---

² Eliseu Nascimento, geboren en getogen bewoner Praça Cantão (23 jaar)

zichtbaar moesten leven van wat zij op straat vonden en tussen het afval zochten naar onmisbare levensmiddelen.³

Veel huizen hadden geen toegang tot stromend water tot in de jaren 90, wat grote gezondheidsrisico's met zich meebracht. Kindersterfte was bijvoorbeeld geen uitzondering. Zo vertelde een bewoonster mij dat van de tien kinderen van haar moeder er twee waren overleden aan ziektes die door medische hulp hadden kunnen worden voorkomen. Maar die hulp kwam niet, en een apotheek had Santa Marta niet. De reden waarom medische hulp vaak uitbleef was de voortdurende dreiging van geweld onder het bewind van het Comando Vermelho. In het volgende hoofdstuk zal ik daar verder op in gaan.

De afgelopen decennia is er vanuit verschillende hoeken actie ondernomen om de situatie in Santa Marta te verbeteren. Zo heeft de Associação de Moradores in samenwerking met de ontwikkelingsorganisatie vanaf de jaren 90 gezorgd dat inmiddels 85 procent van de huishoudens aangesloten is op stromend water.⁴ De energieleverancier Light heeft de elektriciteitsverbinding verbeterd, en vrijwel alle huizen voorzien van stroom.⁵ De meningen van de bewoners over deze ingreep zijn verdeeld, want de rekeningen kunnen hoog oplopen, waar het vroeger kosteloos was. Zo is Dona Rosa, de eigenaresse van één van de *lanchonetes* aan het Praça Cantão blij dat ze op deze manier van stroom verzekerd is, wat essentieel is voor haar bedrijf. Voorheen kon er bij niemand worden geklaagd, en nu kan tenminste de energieleverancier verantwoordelijk worden gehouden als het niet werkt. Maar hoger in de wijk valt de stroom nog steeds met enige regelmaat uit, en kan het dagen duren voordat er een monteur komt als er iets mis is.⁶

Als onderdeel van een stadsbrede beleidsinterventie hebben de bewoners de afgelopen jaren recht van eigendom verkregen over hun huizen die tot kort geleden nog werden beschouwd als illegale huisvesting.⁷ Ook hebben er een aantal ingrijpende projecten plaatsgevonden onder de noemer van het Favela – Bairro programma die door de bewoners met wisselend enthousiasme worden beoordeeld. Zo is de toewijzing van nieuwe huizen volgens Isabel niet helemaal eerlijk verlopen: “*De mensen die voorheen de slechtste huizen hadden wonen nu het grootst en mooist*”. Een dergelijk beleid kan op de lange termijn negatieve gevolgen hebben voor het eigen initiatief van de bewoners. Meerdere bewoners lieten doorschemeren verontwaardigd te zijn over de betekenis van onder andere het Favela –

---

³ Isabel, bewoonster (17 jaar) en eigenaresse schoonheidssalon Praça Cantão (9 jaar)

⁴ Oprichter van de ontwikkelingsorganisatie

⁵ Monteur van energieleverancier Light

⁶ Isabel, bewoonster (17 jaar) en eigenaresse schoonheidssalon Praça Cantão (9 jaar)

⁷ José Mario Hilário, de president van de Associação de Moradores

Bairro programma in deze, omdat mensen die zich ook in moeilijker tijden hebben ingezet te blijven ontwikkelen hierin over het hoofd werden gezien. Wel zijn veel mensen te spreken over de uitvoering van het programma, daar het werkgelegenheid heeft gecreëerd binnen de gemeenschap, door bewoners in te huren als bouwvakkers.

Ook op het gebied van medische zorg is er veel verbeterd. Bij het metrostation van Botafogo zit tegenwoordig een medische post die 24 uur per dag toegankelijk is voor de bewoners van Santa Marta, en ambulances kan sturen naar de voet van de wijk.⁸ De oprichter van de ontwikkelingsorganisatie plaatste hier echter een interessante kanttekening bij door te stellen dat alleen het leveren van faciliteiten niet afdoende is, want wanneer artsen bijvoorbeeld niet voldoende zijn opgeleid om te kunnen communiceren met mensen uit een andere laag van de samenleving en de patiënten derhalve niet worden begrepen is er nog steeds geen sprake van gedegen gezondheidszorg. Eenzelfde argument zou kunnen opgaan voor het onderwijs. Het aantal beschikbare plaatsen op openbare scholen voor kinderen tussen de 4 en 14 jaar uit Santa Marta is weliswaar uitgebreid tot 88 procent, maar dit zegt nog niks over de kwaliteit van het onderwijs, die vaak veel te wensen over houdt. Zo vertelde Teca Pontual, medewerkster van het stedelijk secretariaat van onderwijs dat veel problemen met jongeren uit *comunidades* in het onderwijs voortkomen uit het feit dat docenten onvoldoende zijn voorbereid op het moeizame verleden van deze scholieren. Door middel van cursussen proberen ze docenten nu om te leren gaan met veelvoorkomende trauma's, waardoor schooluitval kan worden tegengegaan. Ricardo Henriques, president van het Instituto Municipal de Urbanismo Pereira Passos (IPP) stelde in het verlengde hiervan dat met name de verbetering van de veiligheid in de wijken – als gevolg van de komst van de UPP – de toegang tot onderwijs aanzienlijk heeft verhoogd. Voorheen kwamen jongeren vaak te laat of helemaal niet naar school wanneer er een bendeoorlog werd uitgevochten, en het derhalve onveilig was de wijk of zelfs het huis te verlaten. Dit kon in het verleden leiden tot schorsing met als gevolg schooluitval of onvoldoende aanwezigheid, iets wat nu doorbroken lijkt.

De gemeente probeert het probleem van werkloosheid en absolute armoede in Santa Marta het hoofd te bieden door praktijkgerichte opleidingen aan te bieden aan bewoners, middels het Centro de Educação Tecnológica e Profissionalizante (CETEP). Daarnaast kunnen bewoners hulp krijgen bij het vinden van een baan via een *banco do emprego* – een soort arbeidsbureau.⁹ Van de beroepsbevolking in Santa Marta werkt een aanzienlijk deel vanuit huis of anderszins als zelfstandig ondernemer. Dit is een gevolg van de eerder

---

⁸ Larisse, woont aan de ingang van de wijk en is kapster op het Praça Cantão

⁹ Eliseu Nascimento, geboren en getogen bewoner Praça Cantão (23 jaar)

genoemde informaliteit van veel sloppenwijkbewoners, waarvan een relatief groot aantal bij gebrek aan werkgelegenheid hun eigen handel begonnen zijn. Dit brengt echter grote risico's met zich mee aangaande sociale zekerheid. Recentelijk heeft er een evenement plaatsgevonden in de sambaschool waar ondernemers en kleine zelfstandigen zich konden laten formaliseren door middel van het verkrijgen van een Cadastro Nacional de Pessoa Jurídica, om zo onder andere hun rechtspositie te versterken.

Een rondje door de wijk leert al snel dat door de geografische ligging tegen de steile helling van de Morro Dona Marta, mensen die slecht ter been zijn voorheen aan huis gebonden waren. Ook aan dit probleem met de infrastructuur en moeilijke bereikbaarheid is wat gedaan, door de installatie van de *bondinho* – een trammetje dat met vijf stations op verschillende hoogten het grootste gedeelte van de wijk heeft ontsloten.

Op voorzieningenniveau zijn de ontwikkelingen in Santa Marta nauwelijks bij te houden. Sinds de pacificatie is de wijk inmiddels voorzien van straatnamen, hoewel de post nog steeds moet worden opgehaald bij de Associação de Moradores, waar het in laden wordt opgeslagen op alfabetische volgorde. In de loop van mijn onderzoek heeft Banco do Bradesco meerdere pinautomaten geplaatst binnen de wijk. Eerder al heeft de regering gratis draadloos internet beschikbaar gemaakt voor alle bewoners, haast symbolisch voor de ontsluiting van de wijk naar de rest van de wereld. Maar zoals eerder aangetoond zijn de belangrijkste stappen richting sociale integratie wellicht wel afhankelijk geweest van de verbetering van de veiligheid.

Veel bewoners wijzen op de grote sociale ongelijkheid tussen het bovenste en onderste gedeelte van de wijk, die ondanks de verschillende ingrepen gelijk gebleven – al dan niet toegenomen – is. Observatie leert dat sommige huizen in het bovenste deel in uiterst preciaire staat verkeren in verhouding tot lager op de berg, waar sommige huizen nauwelijks te onderscheiden zijn van die op het *asfalto*. Bovenin worden de huizen van ongestuct luchtsteen – zo kenmerkend voor de *favelas* van Rio de Janeiro – afgewisseld met enerzijds enkele krotten van hout, plastic, stof en golfplaat en anderzijds de gloednieuwe woningen uit het Favela – Bairro programma, die er nog het meest uitzien als kant-en-klare bouwpakketten die weinig aansluiting hebben met hun omgeving. De trappen en open waterafvoer liggen op veel plaatsen vol met zwerfvuil, en verspreiden een onaangename geur. Gezondheidsrisico's spelen hier dan ook nog steeds een veel grotere rol, mede door de aanwezigheid van zwerfhonden en kippen. Het stilstaande water in de open riolering en watertonnen trekt bovendien ongedierte aan. De afgelopen maanden dreigde er bijvoorbeeld een *dengue-*

epidemie in het bovenste gedeelte van de wijk. Er rest de gemeente hier nog voldoende uitdaging op het gebied van fysieke verbeteringen aan Santa Marta.

Opmerkelijk is wel dat veel meer welgestelde bewoners in de veranderende tijden in toenemende mate kritisch zijn op hun medebewoners. Toen ik bijvoorbeeld met Isabel praatte over sociale uitsluiting stelde zij: *“Tegenwoordig zijn er meer dan genoeg mogelijkheden, maar mensen maken er gewoon geen gebruik van.”* Ook Larisse verhaalde van een voorbeeld waarin bewoners de kans werd geboden te verhuizen naar betere woningen, maar dit weigerden. Hierop vulde zij aan dat het nu eenmaal moeilijk is om de mentaliteit van mensen te veranderen, en dat het vaak door een gebrek aan educatie komt dat mensen niet de schakel kunnen vinden om hun leven te beteren. Dit sluit aan bij de stelling dat het doorbreken van sociale uitsluiting nu eenmaal een langzaam proces is, zoals mij werd verteld door de oprichter van de ontwikkelingsorganisatie.

3. Geweld en veiligheid: van Comando Vermelho tot UPP

Geweld: een belemmering op het dagelijks leven

Veel indicatoren die wijzen op de sociale uitsluiting van de bewoners zijn verbonden met de onveilige situatie in Santa Marta, die was ontstaan als gevolg van de opkomst van het drugsgeweld in de jaren 80. Het Comando Vermelho heeft de wijk tientallen jaren in zijn gewelddadige greep gehad, en belemmerde daarmee structureel het dagelijks leven van de bewoners. Het geweld laaide vooral op wanneer rivaliserende bendes probeerden het *boca de fumo* over te nemen, of wanneer de politie een inval deed. In geval van nood kwam er zoals gezegd gewoonweg geen ambulance naar de wijk, om te voorkomen dat ambulancebroeders in gevaar kwamen.¹⁰ Naast het directe gevaar van rondzwervende kogels tijdens geweldsescalaties, leidde het uitblijven van medische zorg op zich al tot levensbedreigende situaties voor de bewoners. Kinderen konden vaak niet alleen op straat spelen, en wanneer het onrustig was kon niemand het huis verlaten. Ten tijden van bendeoorlogen sloten crèches hun deuren, en konden kinderen niet naar de scholen buiten de wijk.¹¹ Een dergelijke situatie staat een gedegen educatie en andere noodzakelijke stappen in de ontwikkeling van een kind in de weg. Andersom was het ook voor buitenstaanders moeilijk om naar de wijk te komen, tenzij je voor de drugshandel kwam.¹² De enige medewerkster van Costurando Ideais – een kledingmerk en sociaal project – die niet binnen de wijk woont, heeft de eerste acht jaar vanuit huis gewerkt, omdat de onveilige situatie haar niet toestond dagelijks naar het atelier te komen. Mensen werden derhalve in grote mate beperkt in hun vrijheid en bewegingsruimte.

Verbetering van de veiligheid: Unidade de Polícia Pacificadora

Op 19 december 2008 heeft de Polícia Militar met behulp van elitetroepen van het Batalhão de Operações Policiais Especiais (BOPE – letterlijk: bataljon voor speciale politieoperaties) en het leger de macht in Santa Marta uit handen genomen van het Comando Vermelho. De inval zelf ging met veel geweld gepaard, maar had ten doel de wijk te pacificeren en dit verliep voorspoedig, in vergelijking met andere wijken. De bewoners waren vooraf op de hoogte gesteld van de op handen zijnde operatie, en de bende had zich relatief

---

¹⁰ Larisse, woont aan de ingang van de wijk en is kapster op het Praça Cantão

¹¹ Moeder van Gabriel, woont ter hoogte van het *espaço* Michael Jackson

¹² Mariana Albuquerque, heeft vrienden in de wijk en Felipe Pires frequenteerde in het verleden het *boca de fumo*, beiden geen bewoners

snel overgeven.¹³ De eerste periode stonden het arresteren en verjagen van leden van de drugsbende en het voortdurend controleren van bewoners op drugs- en wapenbezit centraal. Hierna volgde de installatie van de Unidade de Polícia Pacificadora (UPP), die door middel van voortdurende aanwezigheid, patrouilles en negen beveiligingscamera's 24 uur per dag toezicht houdt in de wijk.

In 2009 werd in opdracht van de gouverneur van de deelstaat Rio de Janeiro bovendien gestart met de bouw van een omstreden muur van drie meter hoog aan de westzijde van de wijk. De muur moet volgens de officiële lezing de Mata Atlântica bebossing beschermen tegen expansie van de sloppenwijk. Veel gehoord en aannemelijker is echter dat het een poging van de regering is om de controle over de wijk en haar bewoners te houden, daar de UPP nu via slechts twee toegangswegen in de gaten kan houden wie de wijk betreedt of verlaat. In het verleden konden de *traficantes* – de drugshandelaren – makkelijk verdwijnen in de dichte bebossing rond Santa Marta wanneer de politie een inval deed via de toegangsweg uit Laranjeiras. Aan deze ingang staat nu de hoofdpост van de UPP van Santa Marta. Perlman (2010: 28) schrijft over dit specifieke voorbeeld dat de muur in de ogen van sommige bewoners de belichaming van hun sociale uitsluiting is. Zij ervaren alsof de muur de rijken zou moeten beschermen tegen de gevaren die sloppenwijkbewoners met zich meebrengen. Deze uiting van wantrouwen in de bedoelingen van de overheid werd door meerdere van mijn informanten bevestigd.

Één duidelijk gevolg van de maatregelen van de afgelopen jaren, waar de bewoners het unaniem over eens zijn: er is eindelijk rust op straat. Er is een einde gekomen aan de voorheen voortdurende dreiging van geweld, die zoals eerder aangetoond vaak een belemmering vormde voor het dagelijkse leven. De bewoners zijn blij dat er nu geen aanvallen meer zijn en de zwaarbewapende *soldados* – de bewakers van de drugsbende – uit het straatbeeld zijn verdwenen. De UPP heeft bovendien tot doel te handelen zonder repressie, iets wat voor de bewoners een verademing is in het licht van voorgaande politie-interventies, die veelal gewelddadig van aard waren. Voor de komst van de UPP pleegden agenten bijvoorbeeld met regelmaat huisvredebreuk bij onschuldige bewoners, onder het mom van huiszoeking naar drugs of wapens.¹⁴ Door de verbetering van de veiligheid komt het zelfs voor dat bewoners die in de jaren van het explosieve geweld de wijk waren ontvlucht, langzaam hun herintrek nemen in hun huizen in Santa Marta.¹⁵

---

¹³ Gabriel Cavalcante, sleutelinformant in Santa Marta

¹⁴ Moeder van Gabriel, woont ter hoogte van het *espaço* Michael Jackson

¹⁵ Dona Rosa, bewoonster en eigenaresse *lanchonete* op het Praça Cantão (sinds 28 jaar)

De meeste bewoners nemen de officiële lezing van de UPP kritiekloos over, en zeggen het vertrouwen te hebben dat ze de komende tijd hun werk zullen voortzetten. Hen is toegezegd dat de UPP voor minimaal 25 jaar gegarandeerd is, door betalingen uit overheidswege maar ook investeringen door bedrijven in Botafogo die belang hebben bij de verbeterde veiligheid op het *asfalto* als gevolg van de pacificatie in Santa Marta.¹⁶

Een bezoek aan Cantagalo en Pavão/Pavãozinho, de *comunidades* die deel uitmaken van de strandwijk Ipanema, leert echter dat de pacificatie niet overal even positief wordt beoordeeld. Daar gaan stemmen op die spreken van onverminderd gewelddadig handelen door agenten van de UPP, en hun nauwe betrokkenheid bij de drugshandel. Een bewoner van Cantagalo in het publiek van een lezing – georganiseerd door ontwikkelingsorganisatie Viva Rio – deed bovendien zijn beklag over het gebrek aan fundament van de UPP binnen de gemeenschap. Omdat de politie-eenheid samenwerking met bestaande sociale infrastructuur in de wijken uit de weg gaat, zijn ze weinig resistent tegen het terugkeren van de criminaliteit die diep in de samenleving geworteld is. Bovendien is er sprake van een waterbedeffect, waarbij het in de wijken waar de UPP actief is tijdelijk onder controle is, maar de problemen zich verplaatsen naar andere wijken.

Wanneer ik doorvroeg in de gesprekken met de bewoners van Santa Marta werd mij al snel duidelijk dat de drugshandel binnen de wijk volgens de bewoners onverminderd doorgaat. Deze veronderstelling werd maar door een enkeling tegengesproken, ondanks dat mijn interviews hoofdzakelijk plaatsvonden in openbare gelegenheden. Dergelijke uitspraken werden in dat geval hooguit op fluisterende toon gedaan. In tegenstelling tot het verleden – toen *cariocas* op het Praça Cantão in de rij stonden voor het *boca de fumo* – zou de afzetmarkt van de handel in Santa Marta echter veranderd zijn van stadsbreed naar nog enkel binnen de wijk.¹⁷ Ik heb mij laten vertellen dat in Cidade de Deus, waarvan delen gepacificeerd zijn, de handel vrijwel volledig ondergronds gegaan is, maar dat middels een zogenaamd *drive-thru* systeem – een term die met een knipoog refereert aan het functioneren van de drive-in van fastfoodketens – ook buitenstaanders nog met gemak aan drugs kunnen komen. Klanten laten geld achter op één plek en halen de bestelling elders af, al dan niet vanuit een auto. De bewoners van Santa Marta die ik gesproken heb dachten niet dat dit in hun wijk ook zo werkte, of wilden daar geen uitspraken over doen.

---

¹⁶ Dona Rosa, bewoonster en eigenaresse *lanchonete* op het Praça Cantão (sinds 28 jaar)

¹⁷ Eliseu Nascimento, geboren en getogen bewoner Praça Cantão (23 jaar)

Toonaangevend voor de ambigue relatie tussen de UPP en de drugsbendes is wel de mening van een invloedrijke *dono*, die op afstand zijn – inmiddels gepacificeerde – wijk bestuurt:

“Ik snap niet hoe ik al die jaren zo stom heb kunnen zijn. Ik verloor maandelijks duizenden *reais* aan ingenomen wapens en munitie die in politievoertuigen werd geschoten, mijn eigen mensen liepen gevaar, en klanten bleven uit angst vaak weg. Nu verlies ik minder en verkoop ik meer, omdat de mensen uit Barra niet langer bang zijn om naar de wijk te komen.”¹⁸

Een veelgehoord gerucht is dat in Rocinha, één van Rio de Janeiro’s grootste en meest bekende *favelas*, de drugshandel al ondergronds aan het consolideren is in afwachting van de pacificatie die nog vóór het WK en de Olympische Spelen verwacht wordt. De oprichter van de ontwikkelingsorganisatie verwacht – in tegenstelling tot wat mij in Cantagalo werd verteld – niet dat de UPP momenteel al een actieve rol inneemt in de drugshandel, maar dat corruptie in de komende jaren langzaam zijn weg terug zal banen in het politieapparaat. Vaak begint dit bijvoorbeeld bij het eenmalig aannemen van honderd *reais* voor het toestaan van een latere eindtijd van een feestje; vanaf dat moment is vaak de verkeerde toon alweer gezet.

Kort na de pacificatie van Santa Marta werd er een algemeen verbod ingesteld op nachtelijke feesten, en dan met name de *baile funks* die oorspronkelijk door het Comando Vermelho werden georganiseerd. Inmiddels staat de UPP toe dat er ’s nachts mondjesmaat weer eens feestjes worden gegeven, maar hanteert bij het verlenen van toestemming verschillende maatstaven voor de organisatoren. Zo was ik in de beginfase van mijn onderzoek aanwezig op een feestje van Gabriel Cavalcante, dat plaatsvond op het dakterras van het cultureel centrum waar hij persoonlijk uitbater van is. Toen ik tegen het einde van het feest in de vroege ochtenduren afdaalde door de steegjes waar de – toen al doorgebroken – zon niet schijnt, verbaasde ik mij over het feit dat ik de hele nacht geen patrouille van de UPP gezien had, ondanks dat de snoeiharde *funk* muziek – nog steeds – door de hele wijk hoorbaar was. Een maand later werd mij duidelijk dat dit beleid van de UPP gebaseerd is op persoonlijke relaties. Na afloop van de *bloco* – carnavalsoptocht – van Santa Marta werd het feestgedruis voortgezet op straat, voor de bar aan de voet van de berg. Er werd live *pagode* gespeeld, en verderop dreunde *funk* uit de speakers in de achterbak van een auto. Om 01.15 uur ’s nachts drong zich een wagen van de UPP met loeiende sirenes door de menigte, en de agenten bliezen met veel vertoon het feest af. Gabriel – die naast mij stond – lichtte toe: “Ze

---

¹⁸ Zoals geciteerd door de oprichter van de ontwikkelingsorganisatie

hebben het in overleg met de UPP nog een kwartier weten te rekken, want normaal gesproken moeten alle feesten om één uur afgelopen zijn in verband met geluidsoverlast.” Toen ik hem vroeg hoe het dan kon dat zijn feest tot zes uur ’s ochtends door had kunnen gaan, moest hij lachen en zei: *“Dat komt omdat ik een goede band met ze heb. Ze kennen mij.”* Hoewel dit slechts incidenten zijn is het wel de vraag wat de gevoeligheid van de UPP voor persoonlijke relaties – die hiermee zichtbaar wordt – betekend voor de toekomst.

Gewelddadige politie-interventies doen zich tegenwoordig niet meer voor in Santa Marta, en ook de bewoners verzetten zich niet meer met geweld tegen de UPP, zoals in Cantagalo nog wel het geval is. Volgens Eliseu Nascimento heeft dat te maken met het feit dat de bewoners zich in de loop van de jaren na de pacificatie zijn gaan realiseren welke positieve gevolgen de UPP heeft in Santa Marta. Het is volgens hem niet ondenkbaar dat de positieve houding van veel bewoners samenhangt met het feit dat de UPP de drugshandel oogluikend toestaat. Zo zorgen ze enerzijds voor rust op straat, maar lopen ze niemand in de weg. Uit gesprekken en observaties blijkt dan ook dat er sprake is van voortdurende banden tussen het Comando Vermelho en de bewoners. In de wijk is graffiti zichtbaar met de initialen van het Primeiro Comando da Capital (PCC) uit São Paulo, waarvan banden met het Comando Vermelho worden verondersteld. En tijdens de *bloco* Pela Saco – de eerder genoemde carnavalsoptocht – werden de letters ‘CV’ met schuim op de *trio elétrico* – muziekwagen – gespoten en liepen bewoners hier luchtig lachend langs.

Het beeld van de bende is heel wisselend binnen de wijk. Sommige bewoners kijken met angst terug op de jaren waarin de bende de wijk bestuurde, maar anderen geven aan altijd een redelijke relatie met ze te hebben gehad. Zo vertrouwde Dona Rosa mij toe:

“Ik liet hen hun werk doen, en zij mij. Ik heb daarom nooit problemen met ze gehad. Ze hebben mij altijd gerespecteerd. Maar ik besef me wel dat ik geluk gehad heb.”

Het meest opzienbarende dat mij in deze context ter oren is gekomen is dat het Comando Vermelho via *webcams* die vanuit de huizen van geallieerde bewoners op straat gericht staan, toezicht zou houden op het gaan en staan van individuele bewoners. Hierdoor zouden bewoners tot op heden terughoudend zijn in het aanknopen van één op één gesprekken met agenten van de UPP, uit angst voor represailles. Desalniettemin is het opvallend dat mensen niet schromen om in openbare gelegenheden zowel in gesprek te gaan over de Comando Vermelho als openlijk hun steun betuigen aan de UPP.

Naast verbetering van de veiligheid heeft de UPP tevens een sociale agenda – UPP Social – en organiseert en/of steunt met regelmaat culturele evenementen in de sambaschool. Hier worden agenten vaak als helden onthaald, en maken ze een praatje met de bewoners, zij het enkel in het bijzijn van anderen en niet “onder vier ogen”. Toch blijft overeind dat de agenten nog steeds vaak een onbenaderbare houding hebben, en zich autoritair opstellen. Volgens de oprichter van de ontwikkelingsorganisatie is het probleem met de UPP momenteel nog vooral te wijten aan het ontbreken van een goede sociale vaardigheidstraining waardoor ze nog steeds op gespannen voet leven met de bewoners en zich niet kunnen losmaken van hun autoritaire imago. Hoe de verhoudingen tussen de bewoners van Santa Marta en de UPP zich verder ontwikkelen moet de toekomst uitwijzen, want zoals Eliseu Nascimento zegt: “*Ninguém sabe..*” oftewel, dat weet niemand.

4. Media-aandacht, kunst en toerisme: de rol van beeldvorming in het doorbreken van sociale uitsluiting

4.1 Beeldvorming en stigmatisering van de bewoners van Santa Marta

De associatie met drugshandel en (dodelijk) geweld was in het verleden in grote mate bepalend voor de beeldvorming van buitenstaanders over de bewoners van Santa Marta, hoewel uiteraard het gros niet in deze zaken verwickeld was. De mogelijkheden om een baan te vinden buiten de gemeenschap waren voor sommigen zeer beperkt, door het gebrek aan toegang tot gedegen onderwijs, maar ook vanwege hun afkomst. Zo vertelde de bewaker van het CETEP dat hij blij is dat hij een baan heeft kunnen vinden binnen de wijk, omdat hij daarbuiten nooit de kans had gekregen diezelfde functie uit te voeren, daar hij als bewoner een gewelddadige wijk als Santa Marta niet vertrouwd werd.

Toch kan gezegd worden dat Santa Marta niet het zwaarst geleden heeft onder de stigmatisering, omdat er in Rio de Janeiro altijd talloze wijken zijn geweest met een nog slechter imago.¹⁹ Zoals eerder gesteld houden in het gedachtegoed van veel *cariocas* de grenzen van de stad op bij de Zona Sul, en vallen de talloze bewoners van de *favelas* in de westelijke en noordelijke zones bij voorbaat buiten de samenleving. De centrale ligging van Santa Marta heeft dit kunnen voorkomen maar maakte ook dat alle ogen vanuit de maatschappij op de wijk gericht waren. Wellicht was het juist die nabijheid die ervoor zorgde dat veel bewoners in het verleden ervoeren dat er vanuit de rest van de stad met medelijden naar de wijk werd gekeken, waardoor de eigenwaarde van de bewoners zich op een dieptepunt bevond en dit gevolgen had voor het algemene moraal. Zo stelde Larisse: “*Mensen zelf gaven niet veel om hun omgeving en waren veel minder geneigd de buurt op te ruimen en schoon te houden.*” Ook de oprichter van de ontwikkelingsorganisatie waarschuwt in het verlengde hiervan voor het risico dat het geïnterneerde gebrek aan zelfvertrouwen als gevolg van verregaande stigmatisering van een gemeenschap tot een “*self fulfilling prophecy*” kan worden, waardoor de spiraal van sociale uitsluiting voor individuele bewoners moeilijk te doorbreken wordt. Volgens hem is deze dynamiek waarneembaar in meerdere facetten van de samenleving, bijvoorbeeld in geval van cultuurparticipatie. Formeel kan een bewoner van een *comunidade* wel toegang hebben tot een instelling voor hogere kunst en cultuur – zoals het Teatro Municipal – en het kaartje kunnen betalen omdat het financieel wat beter gaat. Maar de

---

¹⁹ Oprichter van de ontwikkelingsorganisatie

vraag blijft of mensen deze stap zullen zetten, omdat een geschiedenis van negatieve beeldvorming vaak een drempel heeft opgeworpen, en zij zich snel zullen neerleggen bij het opgelegde beeld dat iets dergelijks niet voor hen is weggelegd. Het stigma van geweld waar Santa Marta zich onder vandaan probeert te vechten is bovendien nog niet verdwenen uit het gedachtegoed van de *cariocas*. Wanneer ik buiten de wijk sprak over mijn onderzoek waren de reacties bijvoorbeeld heel wisselend. Met grote regelmaat werd ik gewaarschuwd voor de onveilige situatie daar, en sterk ontraden mijn onderzoek voort te zetten. Opvallend is dat de mening van deze mensen vrijwel zuiver tot stand is gekomen met hulp van de beeldvorming in de media, en op geen enkele manier gebaseerd is op persoonlijke ervaring. Veel *cariocas* zetten in hun hele leven geen voet van het *asfalto* waar ze zich in alle comfort woonachtig weten.

4.2 De meest beroemde *favela* van Rio de Janeiro

Om uiteenlopende redenen kan Santa Marta inmiddels wel de meest beroemde *favela* van Rio de Janeiro genoemd worden. De meest recente ontwikkeling die hiertoe heeft bijgedragen is het feit dat de wijk de afgelopen jaren is veranderd in een laboratorium voor overheidsinterventie. Zoals eerder genoemd is Santa Marta de eerste wijk die gepacificeerd is door de UPP, en heeft de gemeente hier voor het eerst geëxperimenteerd met het plaatsen van een muur. Op basis van de positieve uitkomsten in Santa Marta werden deze interventies ook in andere wijken toegepast.

Maar eerder al kwam Santa Marta in de aandacht van het grote publiek, toen Michael Jackson hier in 1996 de videoclip van het nummer “*They don’t care about us*” opnam, tegen de wil van de autoriteiten die wilden voorkomen dat Rio de Janeiro’s ansichtkaartimago besmet zou raken door het tonen van de erbarmelijke leefomstandigheden in een *favela*. De opnames konden echter doorgaan, met steun van de toenmalige *dono* van Santa Marta Marcinho VP, wiens memoires zijn opgetekend in Caco Barcellos’ boek “*Abusado – O Dono do Morro Dona Marta*” uit 2003. Deze gedetailleerde beschrijving van het functioneren van het Comando Vermelho in Santa Marta deed veel stof opwaaien en droeg bij aan de toch al beruchte reputatie van de wijk, die zij tot op heden moeilijk van zich af kan schudden.

De afgelopen jaren heeft Santa Marta wereldberoemde bezoekers mogen ontvangen, waarvan Alicia Keys en Madonna er slechts enkelen zijn. En bij het staatsbezoek van Barack

Obama in maart 2011, was het oorspronkelijk de bedoeling dat hij Santa Marta zou bezoeken. Het bezoek werd echter verplaatst naar Cidade de Deus, waar zijn veiligheid beter te waarborgen was door de geografische ligging en kenmerken van de wijk.²⁰ Deze en andere bezoeken hebben Santa Marta definitief onder de aandacht gebracht van zowel nationale als internationale media.

Naast verschillende bijeenkomsten op het gebied van sociale zekerheid en medische voorzieningen in de sambaschool, vinden er inmiddels met grote regelmaat culturele evenementen en festiviteiten plaats in Santa Marta. Zo organiseerde de UPP Social in februari in samenwerking met een groot cosmeticamerk een modeshow voor Costurando Ideais, het kledingproject dat al ruim tien jaar actief is in de wijk. Voor de show werkten ze uitsluitend met jonge modellen uit de wijk, die onder luid gejuich van hun medebewoners schitterden op de *catwalk*, die voor de gelegenheid was uitgelegd in de sambaschool.

In Santa Marta is het vrijwel altijd levendig op straat, maar dit bereikt een hoogtepunt wanneer de lokale drumband een repetitie houdt of optreden weggeeft. Dan staan er zo'n twintig jongens van tussen de vier en achttien jaar, ritmisch op grote trommels te slaan en laten zij Santa Marta schudden op haar grondvesten. Larisse vertelde mij blij te zijn dat dergelijke activiteiten de plaats hebben ingenomen van de beruchte *baile funks*, de feesten die vooral onderdeel waren van de promotiecampagne van het Comando Vermelho door middel van snoeiharde *funk* muziek waarin geweld, drugs en seks expliciet gepropageerd worden. Zij is van mening dat de huidige evenementen – in tegenstelling tot het verleden – een positieve voorbeeldfunctie vervullen voor de lokale jeugd.

De festiviteiten trekken ook in toenemende mate bezoekers van buiten de wijk die eerder nooit naar Santa Marta durfden te komen. Dit ervoer ik aan den lijve toen ik tijdens een feestje naarstig op zoek was naar informanten, maar vrijwel iedereen die ik aansprak van het *asfalto* afkomstig was. De bezoekers waren het er unaniem over eens dat de verbetering van de veiligheid de voornaamste reden was dat ze nu zonder vrees de wijk in gingen, en ze waren blij dat hiermee hun mogelijkheden vergroot waren. Sommigen gaven zelfs aan nu eindelijk op bezoek te kunnen gaan bij vrienden in Santa Marta, wat ze voorheen simpelweg niet deden.

Op een regenachtige zomeravond – waarop het regenwater door het dak van de sambaschool naar binnen sijpelde – werd met steun van de UPP het tweede deel van de

---

²⁰ Oprichter van de ontwikkelingsorganisatie

boekverfilming van *Tropa de Elite* (Elite Squad) vertoond. In eerste instantie vond ik het een opvallende keuze om deze gewelddadige film te draaien, waar kleine kinderen door de zaal renden onder het oorverdovende gedreun van de schietpartijen op het scherm, dat tot diep in de wijk te horen was. Een wijk als deze waar de vertoonde beelden erg veel raakvlakken hebben met de recente geschiedenis, leek mij bij uitstek ongeschikt. Ik had me – zoals wel vaker tijdens mijn onderzoek – echter weer eens vergist in de veerkracht van de bewoners die massaal in applaus en enthousiast gejoel uitbarstten toen de drugsdealers op het scherm koelbloedig werden neergeschoten, terwijl de kinderen onverstoorbaar tikkertje speelden tussen de plastic stoelen. De reden dat de film werd vertoond werd mij ook snel duidelijk, toen er een scène voorbijkwam die zich afspeelde op het voetbalveldje bovenin de wijk. Delen van de Braziliaanse *blockbuster* zijn opgenomen in Santa Marta, en opeens herinnerde ik mij de beelden die ik een jaar eerder in Nederland op Youtube voorbij had zien komen. Op het filmpje was te zien hoe de BOPE op klaarlichte dag in volle bewapening Santa Marta binnenviel, ruim twee jaar na de pacificatie. Het filmpje zorgde kortdurend voor commotie op het internet, en ik maakte me destijds onmiddellijk grote zorgen over de mogelijkheden voor mijn onderzoek, maar al snel bleek dat het ging om de opnames voor een grote filmproductie. Toen was het nog een groot geheim dat het ging om *Tropa de Elite II*.

Dat Santa Marta in toenemende mate het decor vormt voor opnames voor film of televisie was voor mij al snel merkbaar. In drie maanden tijd zijn er meerdere nieuwsitems en videoclips opgenomen, naast een reclame voor de “Coca Cola Happiness Truck” en een *reality show* voor Rede Record, een grote Braziliaanse televisiezender die in handen is van Edir Macedo – de bisschop van de omstreden Igreja Universal do Reino de Deus, de pinksterkerk waarvan een afvaardiging in Santa Marta zit.²¹ Het programma waarin de *ex-playboy*-modellen Piu-Piu en Mulher Samambaia voor vijf dagen verbleven in het huis van een lokale familie, getuigde volgens de producent van de maatschappelijke betrokkenheid van de zender omdat het eens een *favela* onder de aandacht bracht, waar deze anders vaak buiten beeld gehouden worden. Toen ik hem vroeg waarom er dan gekozen was voor Santa Marta, een wijk die toch niet voor het eerst op beeld gezet werd, bevestigde hij: “*Het is natuurlijk toch de bekendste wijk, waar Michael Jackson zijn videoclip heeft opgenomen en waar de eerste UPP geïnstalleerd is.*” Daarin huist een intrinsieke tegenstelling die ik tijdens mijn onderzoek vaker ben tegen gekomen, zoals ook in de volgende paragraaf naar voren zal komen. In het geval van dit voorbeeld is het een televisiezender die naar eigen zeggen “iets

---

²¹ Gabriel Passos Kafuri, *carioca*

goeds” doet voor de Braziliaanse samenleving, door de stedelijke problematiek van Rio de Janeiro in beeld te brengen, maar daarvoor wel profijt heeft bij de bekendheid van Santa Marta. De inhoud van het programma diende dan ook hoofdzakelijk om aan te tonen dat het wel mee valt in de *favelas* van Rio de Janeiro. Hoewel dit de negatieve beeldvorming helpt te doorbreken, en dit voor Santa Marta wellicht ook wel opgaat, is het risico groot dat naar aanleiding van een dergelijk programma bij de kijker een geromantiseerd beeld van de *favelas* achterblijft.

4.3 Favela Painting

Zoals ik al heb aangegeven in de inleiding vertrok ik naar Rio de Janeiro met het plan om onderzoek te doen naar Favela Painting, het kunstproject van de Nederlandse kunstenaars Jeroen Koolhaas en Dre Urhahn. Hieronder volgt een korte uiteenzetting van theorieën die ten grondslag liggen aan de instrumentele inzet van kunst, en zal ik laten zien dat die bepaalde raakvlakken hebben met de doelstellingen van de kunstenaars. Daarop volgen mijn bevindingen over de manier waarop Favela Painting door de bewoners wordt ervaren.

Kunst als instrument tegen sociale uitsluiting in theoretisch perspectief

“I’m very positive about the use of the arts as long as it’s not art for arts sake: it’s a tool. You’ve got to have clear determined aim and objectives, and have an end product” (Moriarty 1997 in Belfiore 2002: 61).

In het eerste hoofdstuk heb ik laten zien dat sloppenwijken in de wetenschappelijke literatuur vaak worden geassocieerd met een lage moraliteit. Daar waar dit opgaat blijkt dit echter een gevolg van een gebrek aan eigenwaarde, ontstaan door voortdurende sociale uitsluiting en stigmatisering (Perlman 2010). Ook de bewoners van Santa Marta boden met regelmaat inzicht in dit proces. De literatuur over de instrumentele inzet van kunst laat zien dat er al sinds begin negentiende eeuw wordt verondersteld dat kunst kan bijdragen aan moraliteit en sociale orde. Tot op heden ligt dit vaak ten grondslag aan overheidssteun voor kunstprojecten, die zich in toenemende mate bevinden in achterstandswijken. Vanaf de jaren 80 is in Europa namelijk aandacht ontstaan voor *community art*, erkenning van de rol die

kunst kan spelen in stedelijke vernieuwing en investering in openbare kunst in de opwaardering van de publieke ruimte. Steden als geheel, maar ook wijken kunnen door middel van *place marketing* hun imago verbeteren, zoals blijkt uit het volgende citaat: “*The arts, it was typically argued, could provide a focus for community renewal and cohesion; provide jobs for artists and ancillary workers; attract people back to downtown areas, making other consumer developments more profitable; attract national and international tourists; and enhance a city's image in its competitive struggle with other cities for investment.*” (Bassett 1993: 1779). Ook Belfiore (2002) bevestigt dat de rol van kunst in overheidsbeleid vaak erkend wordt als middel om sociale integratie en wijkverbetering te bewerkstelligen door het imago van een wijk te versterken. Het bekendste voorbeeld van openbare kunst in Rio de Janeiro – O Cristo Redentor – is volgens Knauss (2006) een uiting van trots voor de stad die helpt de vele sociale tegenstellingen te vervagen. Een kunstwerk van vergelijkbare omvang kan op wijkniveau – door het visuele karakter – de zichtbaarheid van een uitgesloten groep vergroten en een representatie zijn van de trots en macht van de gemeenschap.

Op de website van Favela Painting is te lezen dat de kunstenaars – beter bekend als Haas&Hahn – het kleurrijke patroon op de 34 huizen op het Praça Cantão willen uitbreiden over de rest van de wijk, zodat het zichtbaar wordt vanaf het centrum. Hiermee willen zij naar eigen zeggen een symbool neerzetten dat zich kan meten met het Christusbeeld en de Suikerbroodberg, om zo de aandacht te vestigen op de betreuenswaardige sociale situatie in grote delen van de stad, en tegelijkertijd een gevoel van blijdschap en trots teweegbrengen bij de bewoners van Santa Marta. Tevens stellen zij op deze manier een positieve vorm van toerisme op gang te willen brengen in de gemeenschap, in tegenstelling tot het drugstoerisme of de omstreden *favela tours*, die in de volgende paragraaf verder zullen worden besproken.

“*The Firmeza Foundation supports the creation of striking artworks in unexpected places. It collaborates with local people to use art as a tool to inspire, create beauty, combat prejudice and attract attention.*” (Firmeza Foundation 2009: 6)

“*Creating imagery to counter the steady stream of negative coverage is one of the ambitions of Haas&Hahn’s Favela Painting project, (...)*” (McGetrick 2008)

Commercieel belangenconflict

Al snel na de start van mijn onderzoek bleek dat de samenwerking die Haas&Hahn waren aangegaan met Coral – de Braziliaanse afdeling van Akzo Nobel – voor het sponsoren van verfmaterialen en enkele professionele schilders, door die laatste partij eenzijdig was opgezegd. Er is sprake geweest van een belangenconflict over de publiciteit, waarvan ik de details hier verder achterwege zal laten. Door het voorbeeld van Favela Painting hier toch kort aan te halen zou ik echter willen aantonen dat sociale projecten in Santa Marta in toenemende mate een kwestie worden van – al dan niet botsende – commerciële belangen, waarmee het belang van de bewoners soms over het hoofd wordt gezien.

Coral is momenteel bezig de plannen van Haas&Hahn voort te zetten, en wil de komende tijd de hele wijk onder handen nemen. Uit een gesprek met een woordvoerder van Coral heb ik kunnen opmaken dat de keuze voor Santa Marta als locatie voor de uitvoering van het kunstproject door de *prefeitura* is ingegeven, vooral omdat er al sprake was van gedegen sociale infrastructuur en de wijk bekend is vanwege de installatie van de eerste UPP. Wat mij betreft stuit dit op een controverse wanneer je dan nog spreekt van belangrijk ontwikkelingswerk, vergelijkbaar met het eerder genoemde voorbeeld van de *reality show* van Rede Record. Juist een wijk met minder voorzieningen en media-aandacht zou een project als deze in theorie goed kunnen gebruiken. De keuze lijkt dan eerder in het belang van de sponsoren – die zo op meer publiciteit kunnen rekenen – dan dat dit de bewoners ten goede komt. Dat de belangen momenteel een beetje uit balans lijken in Santa Marta wil ik ook aantonen met het volgende voorbeeld:

Op 30 maart 2011 vond er wederom een evenement plaats in de sambaschool, onder de naam “Lixo e Pintura” – letterlijk: afval en verf. Zestig Nederlandse en Amerikaanse medewerkers van Effective Brands – de marketingconsultancy die verantwoordelijk is voor de promotiecampagne van Coral – waren voor de gelegenheid ingevlogen, ter ere van het meerjarig bestaan van het bedrijf. Een onderdeel van hun bedrijfsuitje naar Rio de Janeiro was vrijwilligerswerk in de vorm van een wedstrijd die bestond uit het verzamelen van zoveel mogelijk zwerfvuil voor recycling, in Santa Marta. Dit deden zij in samenwerking met een aantal bewoners voor wie er een bescheiden geldbedrag te winnen was. De twee uur durende wedstrijd werd afgesloten met een avondvullend programma vol dankwoorden, hapjes, drankjes en een optreden van de sambaband.

Hoe Favela Painting wordt ervaren

De uitvoering van het Favela Painting project heeft nauwelijks tot weerstand geleid bij de bewoners van het Praça Cantão, want vrijwel iedereen wilde wel dat zijn of haar huis een nieuwe laag verf kreeg aangebracht. Er was hen echter van tevoren beloofd dat het een duurzame renovatie zou betekenen, maar daar heeft niet iedereen achteraf vertrouwen in. Zo vertelde Isabel dat er veel geld beschikbaar is gesteld voor het project maar dat ze enkel gebruik hebben gemaakt van de goedkoopste materialen. De rest van het geld is volgens haar verdwenen in de zakken van politici. Van het beloofde stucwerk onder de verflaag is bovendien nooit wat terecht gekomen, iets wat nu door Coral aan de bewoners lijkt te worden uitgelegd als dat de eerste gelegenheid in 2010 slechts een experiment was voor de toekomst.

De kunstenaars hebben vorig jaar bewoners van Santa Marta ingehuurd als schilders. Volgens Eliseu Nascimento waren dit vooral armere jongens uit het bovenste deel van de wijk. De jongens zijn opgeleid door de professionele schilders van Coral, en hebben voor de maand werk een goed salaris ontvangen. Net als dat te zien was bij de beoordeling van de bewoners van het Favela-Bairro programma weegt dit aspect zwaar mee in de positieve mening die de bewoners hebben over het project. Coral belooft in de toekomst nog veel meer werkgelegenheid te bieden, en over een langere periode.

Vrijwel vanaf het eerste moment dat ik het Favela Painting project onder ogen kwam was het voor mij voelbaar dat de aandacht in de internationale pers haast groter is dan in de wijk zelf. De kunstenaars reizen internationale tentoonstellingen af met fotomateriaal over het project, en hebben in verschillende vooraanstaande kunstbladen en kranten gestaan, waaronder de New York Times. Meer dan vijftien duizend mensen van over de hele wereld zijn lid van de Facebook pagina van Favela Painting, en onlangs hebben verschillende Bekende Nederlanders meegewerkt aan een kunstproject in Amsterdam, om geld op te halen voor de stichting. Ondertussen viel mij op dat veel *cariocas* van buiten Santa Marta geen weet hadden van het bestaan van het project, wanneer ik hen mijn onderzoeksonderwerp vertelde. En zelfs binnen de wijk moest ik soms drie keer uitleggen waar ik precies onderzoek naar deed.

Maar de belangrijkste bevinding is wel dat wanneer ik vroeg naar de drijvende kracht achter de ontwikkelingen van de afgelopen jaren in Santa Marta door al mijn informanten het gewicht gelegd werd bij de verbetering van de veiligheid. Pas wanneer ik expliciet doorvroeg over beeldvorming kwam er wat ruimte om het over Favela Painting te hebben. Volgens

Larisse draagt Favela Painting bij aan een uitstraling van vreugde, en helpt het mensen het sombere verleden te vergeten. Door de geschilderde huizen heeft de wijk nu een kleurrijkere uitstraling, mede waardoor de *cariocas* er minder op neer kijken. In die zin bevestigt zij dat Favela Painting heeft bijgedragen aan het doorbreken van het medelijden waarmee de stad vroeger naar Santa Marta keek.

Meerdere mensen zeggen in dit verband bovendien dat een project als dit bewoners meer zorg leert dragen voor hun omgeving. Waar ze vroeger altijd alles op straat gooiden, vegen mensen nu hun stoepje aan. Zoals Wilson en Kelling (1982) hebben aangetoond met hun *broken windows theory*, heeft verbetering van de leefomgeving verregaande gevolgen voor het sociaal weefsel van een gemeenschap. Angst als gevolg van verloedering en verwaarlozing kunnen een laag moraal en criminaliteit in de hand werken, wat kan worden toegepast op sloppenwijken. Alexandre Gordin – coördinator van de vereniging van voddenrapers – stelde in navolging hierop het volgende over het werk van Coral in Santa Marta:

“In Brazilië heerst een cultuur van *jogar*, iedereen gooit altijd alles maar op straat en geeft niks om hun omgeving. Door het goede voorbeeld te geven kan de mentaliteit van mensen stapje voor stapje worden veranderd, al is het een langzaam proces”.

Eliseu Nascimento, die zelf in één van de geschilderde huizen woont, toonde mij inzicht in zijn nuchtere kijk op het project. Hij vertelde mij dat hij het wel leuk vond dat de kunstenaars een paar huizen hadden geschilderd, waarna ze al snel weer waren vertrokken. Naar eigen zeggen kon hij niet klagen, want zijn huis was er erg door opgeknapt, aan de buitenkant. Maar de invloed van Favela Painting is wel enkel visueel, en raakt niet aan de problemen die zich binnen de huizen afspelen – die volgens hem vooral sociaal van aard zijn – alsmede de fysieke mankementen aan de huizen. Uiteraard geeft het een zekere trots wanneer je huis er mooier uitziet, “*je wilt jezelf toch ook graag mooi aankleden?*”. Isabel ging zelfs een stapje verder en vergeleek het project met make-up, dat de echte problemen afdekt. Het project zou volgens haar enkel een promotiecampagne voor Coral zijn, en net als het Favela – Bairro programma een paradepaardje van de overheid. De manier waarop het tot stand gekomen is beïnvloedt haar mening erg, want ze vind dat ze het slordig hebben gedaan, terwijl ze duurzaamheid hadden beloofd. Larisse vertelde mij bovendien dat hoewel het project het beeld van Santa Marta wel heeft verbeterd, het gevoel van sociale uitsluiting binnen de wijk is vergroot. De bewoners van het bovenste deel van de wijk voelen zich nu in toenemende mate uitgesloten van de positieve gevolgen van de ontwikkelingen, hun huizen

verkeren nog steeds in precare staat, en de verwaarlozing van de eigen omgeving gaat daar onverminderd door. De bewoners hebben over het algemeen wel vertrouwen in dat het project in de toekomst positieve gevolgen zal hebben voor de hele wijk, en ze geloven dat Coral hun belofte zal nakomen. De fysieke verbetering van de huizen wordt door veel mensen genoemd als reden om het project te waarderen, naast de eerder genoemde reden dat het werkgelegenheid creëert.

De oprichter van de ontwikkelingsorganisatie was vooral heel stellig in zijn mening dat het niet zo is dat Favela Painting de wijk heeft gered, en wees op de verschillen met meer *bottom up* vormen van kunst, waarbij het initiatief uit de gemeenschap komt. Naar zijn mening zit er bovendien meer potentie in cultuuruitingen die een interactief karakter hebben, zoals theater of dans, dan in een kunstwerk waarbij de enige participatie kijken is. Gabriel Cavalcante is een goede fotograaf, die onlangs de tweede prijs heeft gewonnen in een fotowedstrijd onder bewoners, en volgens hem kan zo iemand meer voor de gemeenschap betekenen dan twee kunstenaars van buiten de gemeenschap. Gabriel heeft dan ook meegedaan aan het Jovens Lideranças project, waarbij jongeren uit de gemeenschap gedurende een jaar een cursus volgen over uiteenlopende onderwerpen als politiek en burgerschap om zo mettertijd een positieve vorm van leiderschap te kunnen uitdragen binnen de *comunidade*.

4.4 Toerisme

Zoals eerder genoemd was het de doelstelling van Haas&Hahn om een positieve vorm toerisme aan te trekken in Santa Marta. In Rio de Janeiro kent men op wijkniveau sinds enige tijd het zogenoemde *favela* toerisme, een omstreden begrip als je de literatuur erop naslaat. Zo beargumenteert Bianca Freire-Medeiros (2009) aan de hand van onderzoek in Rocinha dat *favela* toerisme de retoriek van geweld kan doorbreken door mensen een inkijk te geven in een anders gesloten gemeenschap. Hierdoor kunnen op voorhand ervaren vooroordelen worden tegengesproken. Ze onderkent echter wel dat de connotatie met de commodificatie van andermans misère aanleiding is voor verhitte discussies rond dit thema. Zo ziet Perlman (2010) weinig goeds in de levendige toeristenindustrie in Rocinha, waarvan de opbrengsten zelden bij de lokale gemeenschap terecht komen maar worden verdeeld over de uitvoerende tour operators en het Comando Vermelho. Bovendien is het motief van de toeristen om de

wijk te bezoeken vaak bedenkelijk. Veel van hen zijn ramptoeristen die de spanning van het geweld opzoeken, waardoor juist stigma's over de achtergestelde positie van bewoners in stand worden gehouden. Deze vorm van toerisme heeft namelijk ook helemaal niet tot doel iets te bezoeken om zijn esthetische waarde, maar om te zien hoe het leven in armoede eruit ziet. Wanneer kunst de drijfveer is voor toeristisch bezoek kan het wellicht wél positieve gevolgen hebben voor de bewoners van de wijk, zoals dit ook naar voren kwam in de doelstellingen van Haas&Hahn. Op 30 augustus 2010 opende president Lula de informatiekiosk van het Rio Top Tours programma – aan de voet van de berg – die dienst doet als startpunt van een toeristische wandeling door de wijk.

Gedurende mijn onderzoek heb ik met bewoners en enkele bezoekers gesproken over hun ervaring met dit toeristisch programma, de toegenomen belangstelling van toeristen in het algemeen en de rol van Favela Painting hierin.

De Amerikaanse studente Magali Olhats vertelde mij dat zij afgelopen zomer een rondleiding kreeg van een bevriende onderzoeker maar het kunstproject nooit gezien heeft. Later kwam ze er via internet voor het eerst mee in aanraking. Het zegt wat mij betreft veel over het gewicht van het project als dit geen onderdeel vormt van een wandeling langs de belangrijkste bezienswaardigheden. Een gids van Rio Top Tour wist mij te vertellen dat zij alle toeristen daar wel langs leiden, maar noemde het opvallend genoeg wel als laatste toen ik vroeg naar de dingen waar toeristen voor komen. Vooral het hoofdkantoor van de UPP en het *espaço* Michael Jackson – het pleintje waar zijn videoclip werd opgenomen en sinds kort een standbeeld staat van de overleden popster – werden als hoogtepunten aangedragen. Een andere gids vertelde dat nog steeds veel mensen een bezoek brengen aan Santa Marta omdat ze geïnteresseerd zijn in de manier van leven in een *favela*, zoals dat ook het geval is bij de *favela tours*. Toen ik met de gidsen in gesprek ging over de baten voor de bewoners van het toegenomen toerisme in Santa Marta nam de eerste gids – zelf een bewoner – een bijzonder economisch standpunt in. Hij vertelde dat veel toeristen niet bereid zijn om geld uit te geven, hoewel hij mensen ertoe probeert aan te zetten de lokale economie te stimuleren door ze langs winkeltjes en barretjes te leiden. Dit is een belangrijke mening die door veel mensen wordt gedeeld, als het gaat om de nieuwe stroom bezoekers. “*Ze komen de wijk binnen, nemen een paar foto's en kopen niet eens een flesje water! Ze halen alles uit hun rugzak, en willen het liefst zo min mogelijk met ons praten*” vertelde Dona Rosa mij. Zij is enerzijds blij met de toegenomen aandacht, en wat dat betekend voor haar bar. Vroeger voelden de bewoners zich vooral vergeten, en kwamen er nooit bezoekers uit angst voor het drugsgeweld. Nu komt de

aandacht uit alle richtingen. Zo heeft Coca Cola onlangs een reclame opgenomen bij haar, en trekken de vele culturele evenementen wel degelijk meer klanten uit de rest van de stad, maar over internationale toeristen is ze niet zo te spreken. Ze wordt bijvoorbeeld vaak ongevraagd op de foto gezet, zo ver dat ze zichzelf wel eens in een krant had teruggezien. Ze deed haar beklag over het gebrek aan respect van sommige bezoekers, en is blij met de enkeling voor wie het niet uitmaakt of je arm of *favelado* bent, maar je als een gelijke ziet. “*De hele wereld wil tegenwoordig wat van Santa Marta*”, volgens Isabel, die zich hier overigens niet in het bijzonder aan stoort. Maar ook zij zegt dat het haar klandizie niet ten goede komt. Wanneer ik mensen vroeg naar een mogelijke oplossing voor het probleem dat de gevolgen van het toerisme niet aansluiten bij hun behoeften bleken ze weinig hoop voor de toekomst te hebben, want “*de toeristen zullen niet veranderen.*”²² Isabel zei echter dat het probleem vooral is dat de bewoners door het verleden niet gewend zijn aan de aandacht, en dat hoewel ze er goed geld aan zouden kunnen verdienen het ze aan ideeën ontbreekt. Deze visie sluit aan bij Oscar Lewis’ theorie van de *culture of poverty*, waarin wordt gesteld dat wanneer de houding van arme mensen dusdanig is aangepast aan de erbarmelijke omstandigheden van armoede het voor hen moeilijk wordt de vicieuze cirkel te doorbreken (Lewis 1970). In dit voorbeeld zorgt deze houding ervoor dat de bewoners van Santa Marta door een geïnternaliseerd gebrek aan zelfvertrouwen – als gevolg van een geschiedenis van sociale uitsluiting – moeilijk de schakel kunnen vinden om de toegenomen aandacht voor de gemeenschap om te zetten in persoonlijke opbrengsten.

---

²² Dona Rosa, bewoonster en eigenaresse *lanchonete* op het Praça Cantão (sinds 28 jaar)

Tot slot volgen hieronder een paar fragmenten uit het carnavalsthema van 2011 van *bloco* Pela Saco, die wat mij betreft een schitterende illustratie geven van enkele gevoelens die heersen bij de bewoners van Santa Marta.

"Tem Pimenta no Samba...

Mas Eu Só Quero Ser Feliz"

(...)

Favela Modelo, Rio de Janeiro

Até a "Mandona" veio visitar

Não joga pimenta

Já sou o tempero perfeito pro seu carnaval

(...)

Michael passou por aqui, ficou

Na laje do Morro se eternizou

Deixou a mensagem em uma só voz

"Eles não ligam pra nós"

(...)

A Imprensa veio aqui só pra me ver

Sentir a força da Comunidade

O olhar da criança

Morro de Alegria

Onze anos de folia

Eu só quero é ser feliz

No Santa Marta o samba é raiz

Desço a ladeira, vou pro Pela Saco

Me larga, me solta que eu quero é sambar

"Er Zit Peper in Samba..."²³

Maar Ik Wil Alleen Gelukkig Zijn"

(...)

Een model-favela, Rio de Janeiro

Totdat de "tiran" op bezoek kwam²⁴

Gooi niet met peper

Ik heb al genoeg pit voor carnaval

(...)

Michael kwam hier en bleef

Vereeuwigde zich op het dak van de berg

En liet een gesproken bericht achter

"*They don't care about us*"

(...)

De pers kwam om mij te zien

De kracht van de gemeenschap te ervaren

De blik van een kind

Berg van blijdschap

Elf jaar van feestvreugde

Ik wil alleen gelukkig zijn

In Santa Marta zit de samba in de wortels

Ik verlaat de helling, en ga naar Pela Saco

Laat me los, laat me gaan want ik wil alleen
maar sambadansen

Orginele tekst geschreven door:

Departamento Musical

Vrij vertaald door auteur

---

²³ De verwijzingen naar peper in deze tekst slaan op de vroegere inzet van peperspray (*spray do pimenta*) bij politie-interventies.

²⁴ Dit een verwijzing naar de komst van Pricilla Azevedo, de hoofdcommandant van de UPP in Santa Marta, met een knipoog naar het bezoek van Madonna (zie origineel). Eliseu Nascimento vertelde mij dat zij bekend staat om haar strenge optreden in geval van overtreding.

Conclusie

In de inleiding heb ik laten zien dat Davis (2007) stelt dat als gevolg van explosieve verstedelijking de groei van sloppenwijken leidt tot een oncontroleerbare situatie waarin deze wijken vergelijkbaar zijn met vulkanen die op het punt staan uit te barsten. De reden die hij hiervoor noemt is dat overheden in ontwikkelingslanden lang geleden opgehouden zijn zich serieus in te laten met het tegengaan van sloppenwijkvorming en de sociale uitsluiting die daar inherent aan is. Met dit onderzoek heb ik willen bijdragen aan een nuancering van deze uitzichtloze toekomstvisie. Daarvoor heb ik drie maanden onderzoek gedaan in Santa Marta, één van de *favelas* van Rio de Janeiro die de afgelopen jaren is onderworpen aan verschillende interventies met als doel de omstandigheden voor de bewoners te verbeteren en zo de sociale uitsluiting te doorbreken. Een deel van deze interventies komen voort uit initiatieven van de overheid, waar anderen zijn ingegeven door non-gouvernementele organisaties of de private sector. Aan de hand van de persoonlijke verhalen van de bewoners over de initiatieven en gebeurtenissen binnen de wijk heb ik geprobeerd inzicht te krijgen in hoeverre de bewoners de verschillende interventies van de afgelopen jaren ervaren als het doorbreken van sociale uitsluiting.

Ik heb laten zien dat sociale uitsluiting in Santa Marta werd veroorzaakt door het ontbreken van voorzieningen en infrastructuur en de gevolgen van het geweld dat sinds de jaren 80 in opkomst was. Door de inzet van gemeente en overheid zijn de medische voorzieningen, het aantal schoolplaatsen en de infrastructuur uitgebreid. De slechtste huizen zijn vervangen en de overheid probeert de arbeidsmarktpositie van de bewoners te verbeteren door het aanbieden van gratis opleidingen en bemiddeling bij het vinden van werk. Tevens heeft de overheid gratis draadloos internet beschikbaar gemaakt en samen met een ontwikkelingsorganisatie gezorgd voor stromend water. De energieleverancier heeft vrijwel alle huishoudens aangesloten op elektriciteit en een grote Braziliaanse bank heeft pinautomaten geplaatst. Ongeveer vijftien procent van de huishoudens heeft echter nog geen stromend water, en de bewoners hebben mij verteld dat de energievoorziening in de wijk niet altijd even betrouwbaar is. De kwaliteit van de medische voorzieningen en het openbaar onderwijs zijn volgens professionals van buiten de wijk eveneens nog niet op gewenst niveau. Ondanks de verbeteringen wijzen de bewoners op de grote sociale ongelijkheid binnen de wijk, doordat er een groot verschil is ontstaan in de omstandigheden en de toegang tot voorzieningen van bewoners van het bovenste en onderste gedeelte van de wijk. Met name

bovenin is de kwaliteit van de huizen nog steeds erg slecht, en er doen zich onverminderd gezondheidsrisico's voor door het zwerfvuil, het stilstaande water in de open waterafvoer en de aanwezige dieren en ongedierte.

Daar waar de verschillende partijen door middel van interventies op voorzieningenniveau in de afgelopen decennia een bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van de wijk, werden bewoners in het gebruik regelmatig belemmerd door het geweld als gevolg van het bewind van het Comando Vermelho en de gewelddadige politie-interventies die hierop volgden. Dit probleem heeft de overheid geprobeerd op te lossen met de installatie van de Unidade de Polícia Pacificadora – de passieve politie-eenheid van de Polícia Militar. Deze interventie wordt door de bewoners gewaardeerd om de rust die het gebracht heeft op straat, omdat de gewapende drugsbende niet meer zichtbaar aanwezig is in de wijk. Bewoners zijn echter van mening dat de drugshandel ondergronds onverminderd doorgaat, en dat de UPP hiervan op de hoogte is. Dit leidt echter niet langer tot de geweldsuitbraken die in het verleden de dagelijkse realiteit van de bewoners van Santa Marta bepaalden. Of de agenten van de UPP gevoelig zijn voor het gevaar van corruptie dat volgens Arias (2006) en Leeds (1996) diep in de Braziliaanse maatschappij geworteld is, moet de toekomst uitwijzen. De eerste tekenen van clandestiene relaties lijken namelijk alweer langzaam hun intrede te doen in het politieapparaat van Santa Marta. In navolging op wat Arias (2006) zegt over hoe het Favela – Bairro programma ten goede kwam aan de drugsbende heb ik willen aantonen dat hetzelfde nu gezegd kan worden over de UPP. Het voorbeeld van Cidade de Deus laat zien dat het Comando Vermelho nu in alle rust het werk kan voortzetten, onder toezienend oog van de UPP. Drugshandel is een wereldwijd probleem, dat zich waarschijnlijk niet in de nabije toekomst laat oplossen. De ondergrondse consolidatie door de komst van de UPP in de *favelas* van Rio de Janeiro maakt het in ieder geval tot een minder directe bedreiging en belemmering van het dagelijks leven van de bewoners van deze wijken.

Het verleden van sociale uitsluiting in Santa Marta heeft negatieve gevolgen gehad voor de beeldvorming over de wijk. Volgens de bewoners keek de rest van de stad met medelijden naar de wijk, door de associatie met armoede en geweld. De hierboven genoemde interventies hebben de aanleiding voor de negatieve beeldvorming geprobeerd aan te pakken, om hiermee de wortels van stigmatisering weg te nemen. Er zijn daarnaast in Santa Marta initiatieven geweest die zich direct hebben gericht op het doorbreken van de negatieve beeldvorming. Door de rol die Santa Marta de afgelopen jaren heeft vervuld als laboratorium

voor overheidsinterventie is de media-aandacht voor de wijk enorm toegenomen. Hier hebben ook de videoclip van Michael Jackson, het boek van Caco Barcellos en de beroemde bezoekers aan bijgedragen. Inmiddels is Santa Marta haast veranderd in een decor voor film- en televisieopnamen. Meerdere initiatieven waarvan expliciet gezegd wordt dat ze tot doel hebben de negatieve beeldvorming te keren zoals het Favela Painting project en het toeristisch programma worden in de ogen van de bewoners overschaduwt door de komst van de UPP. In de ontwikkelingen van de afgelopen jaren leggen de bewoners het gewicht bij verbetering van de veiligheid en het oplossen van absolute armoede door middel van werkgelegenheid. Om de laatste reden worden de initiatieven van Favela Painting en Rio Top Tour gewaardeerd, daar ze arbeidsplaatsen hebben gecreëerd voor de bewoners, in beiden gevallen ging dit echter slechts om enkelen. Het Favela Painting project dat oorspronkelijk een initiatief was van Haas&Hahn, is naar aanleiding van een commercieel belangenconflict inmiddels in z'n geheel overgenomen door Coral. Zoals ik heb geprobeerd te laten zien komen de belangen van initiatiefnemers die actief zijn in Santa Marta steeds vaker niet overeen met die van de bewoners. De interventies van overheid en buitenstaanders hebben zoals aangetoond nog nauwelijks tastbare economische gevolgen voor de bewoners, en worden soms zelfs als belastend ervaren. Als het voorgenomen project van Coral straks doorgang vindt zal dit meer bezoekers trekken naar de wijk, zeker als dit nog een wordt opgeteld bij de algemene toename van het aantal toeristen in Rio de Janeiro rondom de grote sportevenementen. Als voor die tijd niet een oplossing wordt gezocht voor het probleem dat de baten hiervan niet bij de bewoners terecht komen vrees ik dat dit enkel negatieve gevolgen zal hebben. Dit zou opgelost kunnen worden wanneer bewoners zelf het initiatief zouden nemen om de toegenomen stroom van bezoekers in hun voordeel te laten werken. Zoals Larisse zei ontbreekt het de bewoners echter vaak aan ideeën op dit gebied. Dit is een gevolg van de jarenlange sociale uitsluiting en stigmatisering die in Santa Marta een *culture of poverty* teweeg heeft gebracht (Lewis 1970). De mentaliteit van de bewoners heeft zich aangepast aan de zware last die armoede heeft gedrukt op de gemeenschap. Dit maakt dat sociale uitsluiting in sommige gevallen een *self-fulfilling prophecy* is geworden en bewoners moeilijk eigenhandig deze spiraal kunnen keren. Zo wordt eens te meer bewezen dat sociale uitsluiting diepe littekens achterlaat en dat het doorbreken ervan een langzaam proces is.

Zoals ik heb laten zien zijn er ook een aantal processen in gang gezet in Santa Marta, die de nadruk leggen op – meer *bottom up* – initiatieven uit de gemeenschap. Een voorbeeld hiervan is Gabriel Cavalcante – mijn sleutelinformant – die zijn economische positie heeft

versterkt en zijn geld verdiend als (radio-) DJ, fotograaf en met de verhuur van zijn cultureel centrum voor feesten. Hiermee vervult hij een belangrijke functie als rolmodel voor de bewoners van Santa Marta. Met behulp van de Jovens Lideranças cursus van de ontwikkelingsorganisatie die hij heeft doorlopen, draagt hij een positief leiderschap uit binnen de gemeenschap. Dergelijke initiatieven zouden wat mij betreft meer aandacht moeten krijgen en wellicht het zwaartepunt moeten worden van wijkgericht ontwikkelingswerk. Wanneer dit zou worden aangevuld met investering in de verbetering van het openbaar onderwijs en de aanpak van de werkloosheid in Santa Marta vormt dit samen de sleutel tot bekrachtiging van de bewoners. Want zoals wordt gesteld door Sen (1975 in Bhalla en Lapeyre 1997) is participatie door middel van onderwijs en werk een belangrijk instrument tegen sociale uitsluiting. Met de komst van de UPP is (de associatie met) het geweld weggenomen, waardoor bewoners niet langer hoeven te worden benadeeld in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Een grotere participatie van de bewoners in deze sectoren kan een einde maken aan de sociale uitsluiting en de *culture of poverty* die daardoor ontstaan is, waardoor bewoners het heft in eigen hand kunnen nemen en de verbeteringen in de wijk beter leren benutten. Dit voorkomt dat de positieve gevolgen van de interventies vooral ten goede komen aan de initiatiefnemers of dat de commercie ermee aan de haal gaat, zoals dat zich soms lijkt te hebben voorgedaan in de praktijk van Santa Marta.

Bibliografie

Arias, Desmond

2006 *Drugs & democracy in Rio de Janeiro: trafficking, social networks & public security*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press

Barcellos, Caco

2003 *Abusado: O Dono do Morro Dona Marta*, Rio de Janeiro: Editora Record

Bassett, K.

1993 Urban cultural strategies and urban regeneration: a case study and critique, *Environment and Planning* 25: 1773-1788

Belfiore, E.

2002 Art as a means of alleviating social exclusion: Does it really work? A critique of instrumental cultural policies and social impact studies in the UK, *International Journal of Cultural Policy* 8 (1): 91-106

Bhalla, A. en F. Lapeyre

1997 Social exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework, *Development and Change* 28: 413-433

Davis, Mike

2007 *Planet of slums*, London: Verso

Firmeza Foundation

2009 *O Morro: painting an entire favela*, toegankelijk via: <http://www.favelapainting.com/files/downloads/omorro-booklet.pdf> (geraadpleegd op 6 december 2010)

Freire-Medeiros, B

2009 The favela and its touristic transits, *Geoforum* 40 (4): 580-588

2010 *Gringo na laje: Produção, circulação e consumo da favela turística*, Rio de Janeiro: Editora FGV

Goldstein, Donna M.

2003 *Laughter out of place: race, class, violence and sexuality in a Rio shantytown*, Berkeley: University of California Press

Haan, A. de

1998 'Social Exclusion' An Alternative Concept for the Study of Deprivation?, *IDS Bulletin* 29 (1): 10-19

Hall, A.

2006 From *Fome Zero* to *Bolsa Familia*. Social Policies and Poverty Alleviation under Lula., *Journal of Latin American Studies* 38 (4): 689-709

Knauss, Paulo

2006 Scaling Down the Monumental: How Public Art Came to Inspire Community Action in Rio de Janeiro, *Review: Literature and arts of the Americas* 39 (2): 173-187

Koonings, Kees

2011 Brazilië: van ziekenhuispatiënt tot Olympisch atleet, *Internationale Spectator* 65 (4): 182-187

Leeds, Elizabeth

1996 Cocaine and parallel polities in the Brazilian urban periphery: constraints on local-level democratization, *Latin American Research Review* 31 (3): 47-84

Lewis, Oscar

1970 *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*, New York: Basic Books

McGetrick, B.

2008 Favela painting itself out of a corner, *Art Review Magazine*, toegankelijk via: <http://www.artreview.com/profiles/blogs/rio-favela-painting-itself-out> (geraadpleegd op 12 december 2010)

McLeod-Roberts, L.

2007 Paramilitary Games, *NACLA Report on the Americas* 40 (4): 20-25

Perlman, J. E.

1976 *The myth of marginality: urban poverty and politics in Rio de Janeiro*, Berkeley: University of California Press

2010 *Favela: four decades of living on the edge in Rio de Janeiro*, New York: Oxford University Press

UN Habitat

2007a *Safer Cities Promotional Booklet*, toegankelijk via: <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=1919> (geraadpleegd op 9 december 2010)

2007b *Annual Report*, toegankelijk via:

<http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=2561> (geraadpleegd op 11 januari 2011)

2010 *World Urban Forum: Daily News (Tuesday March 23rd 2010)*, toegankelijk via: http://www.unhabitat.org/downloads/docs/8176_46654_TUESDAY-ENGLISH.pdf (geraadpleegd op 21 januari 2011)

UPP Repórter

z.j. Website van de Unidade de Polícia Pacificadora, toegankelijk via:

<http://upprj.com/wp/> (geraadpleegd op 11 januari 2011)

Wilson J. Q. en G. L. Kelling

1982 Broken Windows, toegankelijk via:

[http://www.forestry.gov.uk/website/pdf.nsf/b591cb1aa3d9d9ac802570ec004f557d/7e15282335cea36b802575e4004c96b7/\\$FILE/BrokenWindowTheory.pdf](http://www.forestry.gov.uk/website/pdf.nsf/b591cb1aa3d9d9ac802570ec004f557d/7e15282335cea36b802575e4004c96b7/$FILE/BrokenWindowTheory.pdf) (geraadpleegd op 1 juni 2011)

The World Factbook

2010 *Distribution of family income*, Washington, DC: Central Intelligence Agency
toegankelijk via: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2172.html> (geraadpleegd op 1 juni 2011)

BIJLAGE 1

Reflectieverslag

Het doen van onderzoek in Santa Marta was voor mij een leerzame ervaring, waarin ik meerdere malen met mijzelf werd geconfronteerd. Zo werd ik mij in het veld al snel bewust van de grote verandering die de wijk had doorgemaakt, en hoe verschillende partijen onder het mom van ontwikkelingswerk lijken willen meeliften op het succesverhaal van deze *favela*, wat vaak meer in hun eigen belang is dan in dat van de bewoners. Hierdoor werd ik onmiddellijk geconfronteerd met mijn eigen rol als onderzoeker. Al snel bekwam mij het (schuld)gevoel dat ik daar per slot van rekening ook alleen maar kwam om de benodigde punten te halen voor het halen van mijn bachelordiploma. Ik heb dan ook gedurende de hele looptijd van mijn onderzoek geworsteld met de vraag wat ikzelf nou bij te dragen had aan deze gemeenschap. Ik vroeg veel tijd en aandacht van mijn informanten en ging mij hoe langer hoe meer afvragen wat ik hen daar nou voor teruggaf. Juist hierdoor vond ik het soms moeilijk om afspraken te maken met mijn informanten, omdat ik ze het liefst zo min mogelijk tot last wilde zijn. Deze (valse) bescheidenheid leidde af en toe echter tot de ongemakkelijke situatie waarin één van mijn informanten mij vroeg – toen ik hem toevallig op straat tegenkwam: *“Wil je me nou nog interviewen? Ik dacht dat ik nooit meer iets van je zou horen!”* Er was welgeteld een week verstreken sinds ik hem had ontmoet, maar toch deed dit mij inzien dat ik me misschien niet zo’n zorgen hoefde te maken over het maken van interviewafspraken, maar het gewoon moest doen. In de loop van mijn onderzoek merkte ik ook dat bewoners mijn aanwezigheid aanmoedigde. Zo vond Dona Rosa het nodig in haar beklag over de toegenomen bezoekers duidelijk het onderscheid te maken tussen deze mensen die geen interesse hebben in de wijk en na één bezoek nooit meer terugkeren, en mensen die oprecht geïnteresseerd zijn in de bewoners van de wijk en écht luisteren. Haar betoog besloot ze door te benadrukken dat ze heel blij was met mensen zoals ik, die tot de laatste categorie behoorden. Dat was natuurlijk een fijne opsteker en gaf mij weer moed om mijn onderzoek voort te zetten. Want moed was er af en toe voor nodig, vooral wanneer het in de gesprekken ging over gevoelige onderwerpen rond de drugsbende en de geschiedenis van geweld. Mensen bleken hier echter in de praktijk makkelijker over te praten dan van tevoren gedacht. Toch bleef het voor mij een drempel om, bijvoorbeeld wanneer mensen aangaven een naaste te hebben verloren, door te vragen naar de doodsoorzaak. Hierdoor heb ik wellicht belangrijke

en persoonlijke verhalen gemist. Als ik in de toekomst nog eens een onderzoek als deze zou uitvoeren zal ik in dat geval toch proberen de stoute schoenen aan te trekken. Het feit dat ik voorafgaande aan mijn onderzoek had verwacht dat mensen moeite zouden hebben te praten over deze onderwerpen stuit op de vooroordelen die ik koesterde over de problematiek in de *favelas*. Tijdens mijn onderzoek heb ik regelmatig een stap terug moeten doen om te voorkomen dat mijn vooronderstellingen geen rol gingen spelen in mijn dataverzameling. Dit werd steeds moeilijker naarmate ik mij het welzijn van de bewoners steeds persoonlijker aan begon te trekken. Ik moest oppassen dat ik me niet ging ergeren aan de houding van de verschillende partijen die betrokken waren bij de ontwikkelingen in Santa Marta. Dit bereikte een hoogtepunt tijdens het evenement van Coral, iets dat wellicht nog te veel doorklinkt in de tekst van mijn thesis. Ik moest in het veld voortdurend te proberen de bewoners hun verhaal te laten doen, en mijn eigen mening buiten beeld te houden. Gelukkig hadden de bewoners vaak een uitgesproken mening en kwamen ze meestal niet met wedervragen. In zo'n geval had ik namelijk niet geweten hoe ik me daaruit had moeten redden in de rol van 'neutrale onderzoeker'. Ik werd me ervan bewust dat ik door mijn subjectieve kijk op de situatie dreigde dezelfde rol aan te nemen als de partijen waar ik me zo aan stoorde. Als ik mijn mening teveel had laten meespelen in mijn onderzoek had ik me eveneens opgesteld als iemand die met een blik van buitenaf wel even kwam bepalen wat wel en niet goed was voor de bewoners. Een zekere bias van de onderzoeksgegevens op basis van subjectiviteit is onvermijdelijk, en het was dan ook een voortdurende strijd dit tot het minimum te beperken door vooral de bewoners in mijn data te laten doorklinken.

Voor mijn rol als onderzoeker ben ik vrij snel uitgekomen in het veld, omdat ik me na enkele dagen al bezwaard ging voelen, en vooral een voyeur. Ik heb me geïntroduceerd bij de president van de AM en verschillende ondernemers rond het Praça Cantão, in de hoop dat het dan als een

lopend vuurtje rond zou gaan mochten mensen zich afvragen wie ik was. Toch voelde ik me soms nog wel eens bezwaard bij mijn aanwezigheid in de wijk. Achteraf was ik misschien toch liever in Santa Marta gaan wonen – dan op het *asfalto* van Botafogo – en in het vervolg zou ik zoeken naar een vorm van vrijwilligerswerk – op een crèche bijvoorbeeld – om mijn aanwezigheid voor mijn eigen gevoel wat meer te legitimeren en wat terug te geven aan de gemeenschap. Daar waar dit kon heb ik dit nu ook geprobeerd, want ik nam het kritiek van de bewoners zeer ter harte. Ik probeerde altijd als ik in de wijk was wat te drinken of eten te kopen, en ik ben zelfs naar de kapper gegaan, zoals te zien op de foto. Op deze manier zocht ik soms naar alternatieve manieren om in contact te komen met de bewoners, waar ik mij prettiger bij voelde dan alleen maar het gevoel te hebben iets te komen ‘halen’.

BIJLAGE 2

Resumo em Português

Mike Davis (2007) argumenta que a urbanização e a posição retirado do governo causa uma situação incontrolável em que as favelas são como vulcões que estão prestes de explodir. Com minha pesquisa na comunidade Santa Marta eu gostava de aplicar nuance, mostrando o que o governo brasileiro e outros participantes têm feito para melhorar a situação. Eu queria resolver a questão: até que ponto os moradores da comunidade Santa Marta, Rio de Janeiro consideram as intervenções dos últimos anos como a rescisão da exclusão social?

Eu mostro como o governo, ONGs e empresários têm contribuído ao melhoramento dos serviços e infra-estrutura. Por exemplo o acesso para os moradores, aos cuidados de saúde, educação, energia elétrica, água encanada e internet melhorava.

O exclusão social em Santa Marta, no entanto, era antigamente mantido pela violência que se seguiu o reinado do Comando Vermelho, e a resposta violento da Polícia Militar. Por isso, as cariocas olhavam com piedade e medo à comunidade. Era difícil para os moradores da Santa Marta encontrar empregos, e as vezes as crianças não conseguiam ir para escola durante a guerra entre traficantes e polícia. O governo queria resolver isso com o instalação da Unidade de Polícia Pacificadora (UPP). Os moradores estão contente com a tranquilidade na rua, mas dizem que agora têm tráfico de drogas, mas sem armas. A questão é quanto tempo a UPP vai manter de não ser corrupto. Porque não há confrontos armados, não há mais perigo para a vida dos moradores. Santa Marta também não é mais associado apenas com violência pelos cariocas.

A gente também têm feitas outras coisas para mudar as percepções negativas dos moradores. Santa Marta é a favela mais famoso do Rio de Janeiro, recebendo o primeiro UPP e o muro. Mas também por causa do vídeo de Michael Jackson, o livro de Caco Barcellos e os visitantes famosos como Alicia Keys e Madonna. Hoje em dia muitas vezes a Santa Marta é o cenário das gravações da cinema e televisão, tornando a imagem do bairro mudou.

Favela Painting também queria mudar a imagem da comunidade, através a arte pública na Praça Cantão. Assim as artistas queriam terminar a exclusão social dos moradores. Os moradores estão satisfeitos com a imagem o projeto Favela Painting fez, mas dizem que teve

poucas conseqüências tangíveis. Enquanto isso, o projeto Favela Painting é adquirido pela Coral, que em breve pretende continuar de pintura.

O objetivo dos artistas era criar uma forma positiva do turismo em Santa Marta. Os visitantes devem vir ao bairro por causa de algo bonito para visitar, ao contrário dos motivos das visitas da Rocinha pela favela tours. Mas, ainda os turistas vêm para Santa Marta para ganhar a experiência da vida das favelas do Rio de Janeiro. Isso é ruim para a imagem. Além disso, as receitas do turismo não beneficiam os moradores. Porque eles não estão acostumados a atenção, eles não sabem como usar para ganhar dinheiro. Agora os benefícios dos projetos na Santa Marta, muitas vezes são para os iniciadores. Pelo mostrar exemplos positivos aos moradores, e investimentos na educação e no emprego deve ser resolvida. Só pelo isso a exclusão social dos moradores deve ser acabado.